
1. KONGRES NARODA I PRAVDE

KONGRESNI DOKUMENTI

- **DEKLARACIJA**
- **PROGRAMSKA ORIJENTACIJA**
- **PROGRAMSKA PLATFORMA ZA MLADE**

PRVI KONGRES
POLITIČKE ORGANIZACIJE NAROD I PRAVDA

KONGRESNI DOKUMENTI

- › DEKLARACIJA
- › PROGRAMSKA ORIJENTACIJA
- › PROGRAMSKA PLATFORMA ZA MLADE

NAROD **PRAVDA**

NOVEMBAR 2021.

NAROD

PRAVDA

SADRŽAJ

DEKLARACIJA	7
UVOD	9
DEKLARACIJA	11
PROGRAMSKA ORIJENTACIJA NARODA I PRAVDE 2022-2026	29
UVOD	31
1. BORBA PROTIV KORUPCIJE	33
1.1 Pravci djelovanja	35
2. OBRAZOVANJE, ODOGOJ I NAUKA	38
2.1 Predškolski odgoj i obrazovanje	38
2.1.1 Pravci djelovanja	38
2.2 Osnovno i srednje obrazovanje	39
2.2.1 Pravci djelovanja	40
2.3 Visoko obrazovanje i nauka	41
2.3.1 Pravci djelovanja	41
3. PRIVREDA	43
3.1 Pravci djelovanja	45
4. POLJOPRIVREDA	53
4.1 Pravci djelovanja	55
5. RADNIČKA PRAVA	57
5.1 Pravci djelovanja	58
6. PRAVOSUĐE, SIGURNOST I PRAVDA	60
6.1 Pravci djelovanja	60
7. JAVNE FINANSIJE	62
7.1 Pravci djelovanja	63
8. JAVNA UPRAVA	66
8.1 Pravci djelovanja	66
9. ZAŠTITA OKOLIŠA	69
9.1 Pravci djelovanja	69
10. SAOBRAĆAJ, TRANSPORT I KOMUNIKACIJE	72
10.1 Pravci djelovanja	74
11. ZDRAVSTVO	79
11.1 Pravci djelovanja	80

12. SOCIJALNA POLITIKA	82
12.1 Pravci djelovanja	80
13. BORAČKA POPULACIJA	86
13.1 Pravci djelovanja	86
14. SPORT	88
14.1 Pravci djelovanja	88
15. KULTURA	90
15.1 Pravci djelovanja	91
16. MEĐUNARODNA I REGIONALNA POLITIKA	93
16.1 Pravci djelovanja	94
17. DIJASPORA I POVRATNICI	96
17.1 Pravci djelovanja	97
 PROGRAMSKA PLATFORMA ZA MLADE 2022 - 2026	 100
1. PROGRAM ZAPOŠLJAVANJA	103
1.1 Uvod	103
1.2 Institucionalni okvir i dosadašnja politika prema mladima u oblasti zapošljavanja	104
1.3 Potrebe mladih u oblasti zapošljavanja	105
1.4 Opredjeljenje Naroda i Pravde	106
2. PROGRAM OBRAZOVANJA	111
2.1 Uvod	111
2.2 Institucionalni okvir u BiH i dosadašnja politika u oblasti obrazovanja	111
2.3 Potrebe mladih u oblasti obrazovanja	112
2.4 Opredjeljenje Narod i Pravda u oblasti obrazovanja mladih	113
3. PROGRAM SOCIJALNE ZAŠTITE	118
3.1 Uvod	118
3.2 Institucionalni okvir i dosadašnja politika u oblasti socijalne zaštite mladih	119
3.3 Potrebe mladih za socijalnom skrbi	119
3.4 Opredjeljenje Naroda i Pravde u oblasti socijalne zaštite mladih	120
4. PROGRAM UČEŠĆA U DRUŠVENO-POLITIČKIM PROCESIMA	123
4.1 Uvod	123
4.2 Institucionalni okvir i dosadašnja politika poticaja učešća mladih	124
4.3 Potrebe mladih za učešćem u društvenim procesima	125
4.4 Opredjeljenje „Naroda i Pravde“ u oblasti učešća mladih u društveno-političkim procesima	125

5. PROGRAM ZDRAVSTVENE ZAŠTITE	128
5.1 Uvod	128
5.2 Institucionalni okvir i stanje u BiH	129
5.3 Potrebe mladih u oblasti zdravstvene zaštite	129
5.4 Opredjeljenje Naroda i Pravde u oblasti zdravstvene zaštite mladih	132
6. SPORT, KULTURA I SLOBODNO VRIJEME MLADIH	135
6.1 Uvod	135
6.2 Institucionalni okvir i trenutno stanje u BiH	135
6.3 Potrebe mladih	136
6.4 Opredjeljenje Naroda i Pravde u oblasti kulture, sporta i slobodnog vremena mladih	137
IZVORI	140

DEKLARACIJA

UVOD

Nakon političke tranzicije s početka devedesetih godina prošlog stoljeća, promjene državnog uređenja i uspostave novog demokratskog sistema, nakon ratnih razaranja, protjerivanja, agresije i genocida, nakon posljeratnog oporavka, povratka stanovništva u zemlju i postepenog napretka i razvoja države, u posljednjih 15 godina procesi razvoja društva i izgradnja Bosne i Hercegovine zapali su u krizu – izuzev sporadičnih i ograničenih iskoraka. Neispunjena obećanja političara, izostanak vizije i projicirane tenzije doveli su do nepovjerenja naroda u politiku i državu, te sveprisutnu apatiju i trend masovnog iseljavanja stanovništva. Državne institucije su oslabljene, s jedne strane kroz različite vrste blokada, a s druge strane kroz njihovu internu zloupotrebu i pokušaje privatizacije državnog aparata od strane političkih stranaka i interesnih grupa.

Korupcija i pravna nesigurnost postale su gotovo prihvatljive društvene pojave i rasprostranjena politička praksa. Visok stepen korupcije i pravna nesigurnost smetnje su domaćim i stranim investicijama u BiH i razvoju privrede, masovnjem zapošljavanju i podizanju životnog standarda, a time ekonomskom, socijalnom i općem razvoju Bosne i Hercegovine.

Nekoliko političkih subjekata iz bh. entiteta RS, otvoreno, programski i praktično kroz svakodnevnu retoriku, zagovaraju institucionalno, pa i teritorijalno otcjepljenje tog entiteta od BiH, izazivajući strah od konflikta i nestabilnost u zemlji. Uz njih, nekoliko političkih subjekata, koji zastupaju hrvatski narod, zalažu se za veću nacionalnu i institucionalnu autonomiju, politički „ekskluzivitet“ pa i treći entitet, kroz izmjene Ustava i Izbornog zakona BiH. S druge strane, pojedine političke stranke koje – programski ne, ali retorički uglavnom da – zastupaju isključivo nacionalne interese bošnjačkog naroda i pristaju na svjesnu ili nesvjesnu samoizolaciju i „getoizaciju“ i odustajanje od Bosne i Hercegovine i ideje da „ljudi različitih religija, nacija i kulturnih tradicija mogu živjeti zajedno.“

Uz navedeno, sve su češće poruke iz različitih međunarodnih krugova da pitanje cjelovitosti BiH nije trajno osigurano, čime se otvaraju sumnje da još postoje realne opasnosti po njenu cjelovitost i suverenost.

Čvrsto riješeni da promijenimo postojeće stanje, osnovali smo političku organizaciju

Narod i Pravda na novim osnovama političkog djelovanja – proaktivnoj transparentnosti, moralu i političkoj etici, te beskompromisnoj borbi protiv korupcije, protiv zloupotrebe i privatizacije državnog aparata. Pokazujemo spremnost na konstruktivnu saradnju i zdrav unutrašnji dijalog, ali bez političkog potkusurivanja i trgovanja državnim institucijama, uz čvrstu odlučnost da se suprotstavimo svakom vidu prijetnji po našu domovinu. Želimo pozitivno i aktivno utjecati na političke i društvene pojave i procese u Bosni i Hercegovini te biti faktor njene stabilnosti.

Polazeći od naših osnivačkih ideja i ciljeva, kao i dobijenog povjerenja glasača na proteklim Općim i Lokalnim izborima (2018 - 2020), a suočeni s potrebom da adekvatno odgovorimo na aktuelne i buduće političke, ekonomске i društvene izazove, Kongres Naroda i Pravde dana 20.11.2021. godine, u Sarajevu, donosi:

DEKLARACIJU NARODA I PRAVDE

Narod i Pravda, kao demokratska stranka političkog centra i srednjeg puta, nalazi svoj prostor između desnih i lijevih ideologija, uvažavajući principe kapitalizma, ali i demokratskog socijalizma, poštujući pravila slobodnog tržišta, ali istovremeno insistirajući na socijalnoj ravnoteži i solidarnosti, shvatajući načela liberalizma i individualizma, ali i opravdanost tradicionalnog konzervativizma u BiH, odbijajući krajnosti i prihvatajući kompromis s umjerenim rješenjima, otvorena je i za građane i za narode koji prihvataju njene principe, ciljeve i programe;

Politika Naroda i Pravde jeste politika programskog djelovanja na načelima pravde, državotvornosti, profesionalne etike i morala te dijaloga i šireg konsenzusa o najvažnijim procesima upravljanja državom;

Narod i Pravda čvrsto je opredijeljena za poštivanje ljudskih prava i sloboda i vladavinu prava, s posebnim fokusom na individualna prava svakog građanina, uz očuvanje kolektivnih interesa svakog naroda, skupina i manjina;

Svjesna utjecaja globalizacije i potrebe za političkom modernizacijom, a s ciljem pronašla adekvatnih odgovora na stvarne probleme i potrebe društva, snažno opredijeljena ka stvaranju pravedne, funkcionalne, stabilne, sigurne, prosperitetne i respektabilne države Bosne i Hercegovine, zalaže se za:

Zaštitu države Bosne i Hercegovine (I)

Bosnu i Hercegovinu kao demokratsku i sekularnu državu, koja počiva na vladavini prava i pravdi, te njenu institucionalnu zaštitu od svih destruktivnih i destabilizirajućih snaga, kako vanjskih, tako i unutrašnjih, koje prijete njenom suverenitetu, rušenju ili slabljenju državnih institucija, teritorijalnom integritetu u međunarodno priznatim granicama i nezavisnosti ili je podrivaju na bilo koji način, što podrazumijeva i sankcioniranje i procesuiranje javnih dužnosnika koji svojom retorikom, protivustavnim djelovanjem, opstrukcijama i blokadama tijela zakonodovne, izvršne i pravosudne vlasti, narušavaju njen integritet i ugled;

Suzbijanje korupcije (II)

Beskompromisnu, stratešku, institucionalnu borbu protiv svih oblika korupcije, koja između ostalog obuhvata proaktivnu transparentnost, političku etiku i profesionalno ponašanje izabranih i imenovanih dužnosnika, uspostavu antikoruptivnih mehanizama u skladu s međunarodnim standardima u ovoj oblasti, te intenzivnu saradnju s pravosudnim i drugim nadležnim institucijama.

Profesionalnu javnu upravu i transparentnu javnu potrošnju (III)

Postepenu i temeljitu reformu administracije, koja podrazumijeva optimizaciju radne strukture kroz prirodni odliv starog i prijem kvalitetnog novog kadra kroz transparentne i pravične konkursne procedure, kontinuiranu edukaciju službenika, modernizaciju radnih procesa, depolitizaciju službe i osiguravanje njene pristupačnosti građanima;

Racionalizaciju troškova rada administracije s ciljem maksimiziranja sredstava za razvoj, donošenje programskih budžeta te participaciju struke i građana u procesu kreiranja i donošenja budžeta i svih drugih značajnih odluka;

Očuvanje bosanskohercegovačkog identiteta (IV)

Očuvanje bosanskohercegovačkog identiteta, multietničkog karaktera društva i bogate zajedničke historijske, kulturne i civilizacijske baštine, uz puno poštivanje svih različitosti i posebnosti kao zajedničke vrijednosti, a ne uzroka podjela;

S tim u vezi, a potpuno uvažavajući ustavima definirane službene jezike u BiH i ustavno pravo svih konstitutivnih naroda i ostalih u BiH, da jezik kojim govore nazovu imenom koji žele, kao i činjenicu da je maternji jezik dio identiteta i jedan od simbola ravnopravnosti svih naroda u Bosni i Hercegovini – Narod i Pravda, u okviru nastojanja za očuvanjem svih elemenata državotvornosti BiH, posebno njeguje bosanski jezik i njegov razvoj;

Jednakopravnost građana i naroda (V)

Jednakopravnost svih naroda i građana na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, u skladu s Ustavom, pozitivnim zakonskim propisima i međunarodnim normama, uz dosljednu implementaciju presuda Ustavnog suda BiH, Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu, te presuda drugih međunarodnih sudova;

Dosljedno poštivanje prava nacionalnih manjina u BiH, u skladu s Okvirnom konvencijom za zaštitu nacionalnih manjina EU i Dekleracijom UN o pravima osoba koje pripadaju nacionalnim manjinama; uz aktivan pristup rješavanju problema i teškog položaja manjinskih grupa na terenu u širem društvenom kontekstu – ne samo iz reda priznatih manjina nego i iz reda konstitutivnih naroda i ostalih na teritorijama gdje su, u odnosu na većinski narod, slabo zastupljeni;

Evropske i evroatlantske integracije i međunarodnu saradnju (VI)

Čvrstu opredjeljenost za evropske i evroatlantske integracije, s fokusom na ispunjavanje uslova i 14 prioriteta iz Mišljenja Evropske komisije o zahtjevu BiH za članstvo u Europskoj uniji, kao i obaveza na putu prema NATO savezu, uz otvorenu međunarodnu saradnju sa svim dobromanjernim i prijateljskim zemljama i međunarodnim organizacijama na Zapadu i Istoku, na principima međusobnog uvažavanja i u kontekstu korektnih i zdravih političkih, ekonomskih, društvenih i drugih odnosa, kao i regionalnu međudržavnu saradnju na osnovama međusobnog uvažavanja suvereniteta, teritorijalnih integriteta, reciprociteta i dobrosusjedskih odnosa;

Državna imovina (VII)

Državna imovina je u isključivoj nadležnosti državnih institucija i garant teritorijalnom integritetu Bosne i Hercegovine, što su potvratile i presude Ustavnog suda BiH, te stoga odbijamo sve inicijative da se državna imovina spušta u vlasništvo entiteta, kantona i lokalnih zajednica zakonima nižih nivoa vlasti – sve dok je na snazi Zakon o zabrani raspolaganja državnom imovinom koji je donio OHR 2005. godine i dok se ne doneše novi zakon o državnoj imovini u Parlamentarnoj skupštini BiH;

Zakonsko rješavanje pitanja restitucije u BiH na državnom nivou, s ciljem osiguravanja prava na imovinu ili kompenzaciju njihovim vlasnicima, vjerskim zajednicama i drugim pravnim licima, kao čin ispravljanja nepravde i poštivanja ljudskih prava, ispunjavanja jednog od uvjeta za nastavak evropskih integracija i poštivanja rezolucije Evropskog parlamenta, uzimajući u obzir pri kreiranju zakonskog rješenja i prava nosilaca stanarskih i drugih prava na toj imovini, koja su stekli pod istim uvjetima kao i drugi građani bivše SR BiH, a s ciljem sprječavanja diskriminacije i načinjenja štete;

Zaštitu imovine Bosne i Hercegovine koja se nalazi u drugim državama;

Ustavne i izborne reforme (VIII)

Iako su brojni politički i društveni pomaci mogući i u okviru postojećeg ustavnog uređenja, zalažemo se za izmjene Ustava i Izbornog zakona, kroz institucionalni proces i transparentnu parlamentarnu proceduru, uz učešće nevladinog sektora, akademske zajednice, medija, struke i zainteresiranih građana, a prvenstveno s ciljem sprječavanja opstrukcija i blokada državnih institucija i zloupotreba mehanizma zaštite vitalnog interesa naroda, zatim uklanjanja sistemske diskriminacije, te omogućavanje ravноправне političke zastupljenosti naroda i građana;

Posebno smo opredijeljeni za institucionalno jačanje izbornog procesa u kontekstu njegove transparentnosti, tehničkog unapređenja i sprječavanja izbornih prevara, kao i jačanje organa za provođenje izbora, jer diskriminatorni izborni proces narušava

izbornu volju nekih dijelova bh. društva, dok manjkav izborni proces, koji je podložan brojnim zloupotrebama, lažnom evidencijom, krađom glasova i netransparentnošću, narušava izbornu volju svih državljana Bosne i Hercegovine s pravom glasa. Zagovaramo i precizno ograničavanje vremena za implementaciju izbornih rezultata i poštivanje volje građana, s ciljem sprječavanja zloupotreba kroz formu dugotrajnih tehničkih mandata vlada.

U potpunosti odbijamo koncept etničke podjele zemlje na tri entiteta. Izražavajući trajno opredjeljenje za izgradnju građanske Bosne i Hercegovine po uzoru na napredne uređene demokratije, a nastojeći nuditi provodiva rješenja za postojeću političku krizu i blokade, kada je riječ o izboru članova Predsjedništva BiH i rješavanju ustavne diskriminacije da građani koji nisu etnički opredijeljeni ne mogu biti birani, Narod i Pravda zalaže se za uvođenje četvrtog člana Predsjedništva BiH iz reda ostalih, te da se sva četiri člana Predsjedništva BiH biraju glasovima sa prostora cijele BiH kao jedinstvene izborne jedinice;

Međustranačku saradnju i programsko koaliranje (IX)

Saradnju s političkim strankama koje ne dovode u pitanje nezavisnost, suverenost, nedjeljivost i demokratsko uređenje države Bosne i Hercegovine, koje su spremne da istraju na principima ustavnosti i zakonitosti, uz programsko koaliranje, bazirano na principu usaglašavanja preciznih mjera i projekata u transparentnom procesu, a ne na stranačkoj raspodjeli funkcija i javnih resursa.

Reformu pravosudnog sistema (X)

Podršku uspostavi nezavisnog, snažnog i učinkovitog pravosuđa, oslobođenog utjecaja politike i interesnih grupa, koje će biti u stanju osigurati vladavinu prava i maksimizirati sigurnost građana, beskompromisno se obračunati s korupcijom, organizovanim kriminalom i svim drugim oblicima kriminaliteta, kao i procesuiranjem inspiratora, nalogodavaca i izvršilaca ratnih zločina, dok i posljednji ne bude doveden pred lice pravde;

Poboljašanje zakonskog okvira u kontekstu načina izbora sudija i tužilaca, jačanja integriteta nosilaca pravosudnih funkcija i njihove disciplinske odgovornosti te mogućnosti civilnog nadzora nad procesima;

Uspostavu koncepta da svako javno djelovanje mora podlijegati odgovornosti – ogromna ovlaštenja tužilaca moraju biti praćena zakonskim odredbama o utvrđivanju njihove odgovornosti za učinjene propuste;

Bolje preciziranje formulacija disciplinskih prekršaja i postupak utvrđivanja disciplinske odgovornosti sudija i tužilaca, s ciljem poboljšanja rada Ureda disciplinskog tužioca;

Kapacitiranje tužilaca i uspostavu subordinacije s policijom, ali i jačanje sudske kontrole nad tužilačkim odlukama i radom tužilaca, u smislu prevencije i sankcioniranja disciplinskih prekršaja te izgradnju kapaciteta za mogućnost ekspertske inspekcije predmeta, u transparentnom procesu;

Zakonsko omogućavanje oštećenom i njegovom punomoćniku aktivne uloge u postupku, u smislu predlaganja dokaza, ispitivanja svjedoka i vještaka itd. čime bi oštećeni bio značajan korektiv za nezakonite postupke ovlaštenog tužioca;

Tretiranja kriminala nosilaca pravosudnih funkcija prioritetom u radu pravosuđa;

Preciznije regulisanje postupka istrage u smislu obaveze tužioca na primjenu adekvatnih istražnih radnji, striktnog regulisanja rokova za poduzimanje istražnih radnji i načina rješavanja pritužbi protiv tužilačkih odluka te regulisanje zaštite tužilaca od nelegitimnih naredbi prepostavljenih glavnih tužilaca;

Preciznije regulisanje primjene načela *in dubio pro reo* i aktivniju ulogu suda u situacijama sumnjivo potvrđenih optužnica, jer se način potvrđivanja optužnica sveo na puki formalizam;

Kapacitiranje sudova potrebnim resursima s ciljem brzih i efikasnih postupaka i postizanja visokog kvaliteta postupanja;

Reformu policije, kroz njeno reorganiziranje u kontekstu bolje zastupljenosti struke, transparentnog zanavljanja kadrova i pravednijeg procesa napredovanja, modernizaciju, edukaciju i razvoj sistema cyber sigurnosti, uz jačanje državne koordinacije policije na cijelom teritoriju BiH i poboljšanje rezultata državnih sigurnosnih agencija u ključnim oblastima;

Sigurnost(XI)

Depolitizaciju oružanih i policijskih snaga i njihovo kontinuirano kapacitiranje, kako bi bile sposobne da profesionalno vrše zakonom predviđene poslove zaštite građana, zaštite poretna, državne cjelovitosti i samostalnosti;

Modernizaciju i razvoj domaće namjenske industrije, kako zbog njene potentnosti na međunarodnom tržištu, tako i kao svojevrsnu garanciju za očuvanje mira i stabilnosti u zemlji;

Kontinuirano unapređivanje saradnje s NATO snagama, pripremanje i istražavanje na putu prema NATO savezu;

Upravljanje migrantskom krizom (XII)

Sveobuhvatan sistemski pristup prevenciji i rješavanju migrantske krize, jer iako je riječ o međunarodnom pitanju, može postati jedno od gorućih sigurnosnih i socijalnih pitanja Bosne i Hercegovine;

Rješavanje problema ilegalnih migracija, pored preventivnog djelovanja, treba biti ravnomjerno raspoređeno na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine, uz poštivanje međunarodnih normi i standarda, kao i domaćeg zakonodavstva, ne prepuštajući ga samo na teret lokalnih vlasti, već uz puno učešće i angažman nadležnih državnih institucija, Ministarstva sigurnosti BiH, Granične policije i Ureda za strance.

Borba protiv ekstremizma i terorizma (XIII)

Prevenciju i borbu protiv svih oblika radikalizma i ekstremizma, na institucionalan način i uz vođenje računa o zaštiti ljudskih prava i suzbijanja svih vrsta zloupotreba, manipulacija i revanšizama;

Beskompromisnu borbu protiv svih oblika terorizma, uz međunarodnu saradnju u ovoj oblasti, s ciljem preveniranja svih sigurnosnih opasnosti iz zemlje i inostranstva i osiguravanja stabilnosti i mira;

Ljudska prava i slobode (XIV)

Poštivanje ljudskih prava i sloboda, u skladu s Univerzalnom dekleracijom o ljudskim pravima UN-a i Evropske konvencije o ljudskim pravima, bez diskriminacije na osnovi etničke pripadnosti, jezika, vjere, spola, rase, političkog ili drugog mišljenja, socijalnog porijekla, imovine, mjesta rođenja ili nekog drugog statusa;

Slobodu vjeroispovijesti i vjerske zajednice (XV)

Slobodu vjere i vjeroispovijesti i slobodu misli i savjesti, kao temeljna ljudska prava te jednakopravnost različitih individualnih uvjerenja;

Sekularno društvo u kojem se sve religije i svjetonazori jednakopravno tretiraju, uz omogućavanje autonomije vjerskim zajednicama, sa svojim pravima i obavezama, regulisanim zakonima i sporazumima s državom;

Vraćanje nezakonito oduzete imovine vjerskih zajednica njenim vlasnicima te nastavak obnove i ponovne izgradnje porušenih vjerskih objekata;

Slobodu govora (XVI)

Nezavisne i slobodne medije, nevladin sektor i društvene istraživače i analitičare,

kao nezaobilazni faktor u artikulaciji potreba građanskog društva i racionalne spone između građana i vladinog sektora, te institucionalno sprječavanje svih vrsta pritisaka na slobodu govora;

Čuvanje sjećanja na odbranu i žrtve zločina i genocida (XVII)

Očuvanje sjećanja i naslijeda odbrambeno-oslobodilačkog rata 1992-1995. te narodno-oslobodilačkog rata 1941-1945 i civilizacijskih vrijednosti antifašizma, uz trajnu borbu protiv prekrajanja istine i izjednačavanje zločinca i žrtve, s posebnim fokusom na očuvanje istine o genocidu u Srebrenici i sjećanje na žrtve genocida;

Dosljednu implementaciju zakonske zabrane odobravanja, poricanja, grubog umanjivanja ili pokušaja opravdavanja zločina genocida, zločina protiv čovječnosti ili ratnog zločina utvrđenog pravomoćnom presudom u skladu s Poveljom Međunarodnog vojnog suda pridruženom uz Londonski sporazum od 8. augusta 1945. godine ili Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju ili Međunarodnog krivičnog suda ili suda u Bosni i Hercegovini, a da to bude usmjereno protiv grupe osoba ili člana grupe određene s obzirom na rasu, boju kože, vjeroispovijest, porijeklo ili nacionalnu ili etničku pripadnost, i to na način koji bi mogao potaknuti na nasilje ili mržnju usmjerenu protiv takve grupe osoba ili člana takve grupe – kako je definisano Krivičnim zakonom Bosne i Hercegovine;

Brigu o boračkoj populaciji (XVIII)

Sistemsku brigu prema boračkoj populaciji, šehidskim i porodicama poginulih branilaca Bosne i Hercegovine, kao i demobilisanim borcima i njihovim porodicama, uz transparentnu podršku projektima boračkih udruženja, s posebnim fokusom na programe zbrinjavanja djece šehida i poginulih boraca;

Čuvanje ugleda učesnika i istinskih heroja odbrambeno-oslobodilačkog rata i odlučno suprotstavljanje svim pokušajima njihovog kriminaliziranja i krivotvorena historijskih činjenica;

Finansiranje projekata rehabilitacije, samozapošljavanja i prekvalifikacije boračke populacije, kao i projekata koji se bave dijalogom i saradnjom vojnih veterana, svih onih koji nisu učestvovali u ratnim zločinima, nisu kršili pravila ratovanja i nisu podržavali rušenje ustavnog poretku Bosne i Hercegovine;

Podrška povratničkoj populaciji (XIX)

Značajno povećanje ulaganja u sredine u koje se vratilo protjerano ili iseljeno stanovništvo, kao i mesta gdje postoji potencijal za povratak, u skladu sa stvarnim potrebama povratnika i s ciljem dugoročne održivosti te aktivnu političku prisutnost i institucionalnu podršku u tim mjestima;

Stvaranje sigurnosnih i ekonomskih preduslova, sprječavanje diskriminacije u obrazovanju i drugim oblastima, te bolju zastupljenost prilikom zapošljavanja u institucijama javnog sektora;

Rješavanje izraženih problema nejednakog institucionalnog pristupa prema Bošnjacima, Hrvatima i ostalima u Republici Srpskoj i njihove neadekvatne zastupljenosti u institucijama sistema, kao i rješavanje problema s kojima se susreću Srbi u nekim kantonima u Federaciji BiH, gdje im je ugrožena konstitutivnost u kontekstu zastupljenosti u zakonodavnim organima, pristupa institucijama i ustavne diskriminacije;

Institucionalno povezivanje s bh. dijasporom (XX)

S obzirom na masovnost iseljavanja i činjenicu da se broj iseljenika iz BiH izjednačava s brojem bh. stanovništva u domovini te da je obrazovna, ekomska i socijalna struktura iseljenika višestruko bolja nego stanje ljudskih potencijala u zemlji – što dijasporu trenutno čini najvitalnijim i najznačajnijim elementom bh. društva i države – neminovno jačanje državnih kapaciteta za oblast iseljništva na svim nivoima vlasti, a s ciljem uspostavljanje institucionalne i projektne saradnje s bh. građanima u dijaspori i omogućavanje njihovog uključivanja u sve društvene, ekomske i političke procese u BiH, kao i postepeno stvaranje prepostavki za povratak u domovinu;

Obrazovanje i odgoj (XXI)

Depolitiziran i deideologiziran obrazovani sistem, bez zloupotreba i korupcije, racionaliziran i moderniziran u skladu s realnim potrebama društva, države, privrede i vremena u kojem živimo, lišen hiperprodukcije nepotrebnih kadrova, usklađen s evropskim standardima u kvaliteti obrazovanja, u čijem će fokusu primarno biti edukacija, odgoj i razvoj učenika/studenta i naučno-istraživački rad, uz osiguravanje svih infrastrukturnih, edukacijskih, logističkih i programskih prepostavki obrazovnom kadru i menadžmentu;

Maksimalna ulaganja u nauku i naučno-istraživački rad, kao preduvjet za ozbiljan tehnološki i društveni razvoj te sistemska podrška projektima saradnje visokoškolskih i naučno-istraživačkih ustanova sa privredom i industrijom, s posebnim akcentom na razvoj informacionih savremenih tehnologija;

Ekonomski razvoj (XXII)

Strateški usmjereni i na bazi stručnih analiza bazirane ekonomske reforme, kako bi se povećala konkurentnost domaće privrede, povećala produkcija i izvoz te posljedično povećao broj uposlenih i njihova primanja;

Razvoj preduzetničkog društva, kroz sveobuhvatan pristup uključujući obrazovanje, poticanje, nadzor i savjetovanje te razvijanje poslovne infrastrukture, administrativne podrške i cjelokupnog ambijenta neuslovljenog politikom, pogodnog za preduzetničku inicijativu, privredni razvoj i investicije;

Stimuliranje izvozno orijentisanih industrija s potencijalom značajnog rasta, ne samo kroz smanjenje poreza već kroz pripremu neophodne stručne radne snage i osiguravanja drugih uvjeta za rast i razvoj, s ciljem smanjivanja vanjskotrgovinskog deficitita;

Rasterećenje privrede kroz smanjenje poreskog opterećenja na rad, ali i brojnih nepotrebnih parafiskalnih nameta;

Modernizaciju poljoprivrede, njeno okrupnjavanje i jačanje poticajnih programa, s ciljem poboljšanja učinka i osiguravanja konkurentnosti domaće proizvodnje, kako primarne tako i prerađivačke;

Ujednačen regionalni razvoj, s posebnom pažnjom prema pravednom, strateški i ekonomski opravdanom usmjeravanju javnih investicija;

Kako bi se sačuvala građevinska operativa, uveliko narušena masovnim odlaskom građevinaca različitog stepena obrazovanja prvenstveno u zemlje Zapadne Evrope, neophodne su velike domaće javne investicije – posebno zbog činjenice da bi urušavanje kapacitiranosti domaće građevinske operative nanijelo ogromnu štetu u kontekstu da bi svi veliki kapitalni projekti u BiH (poput izgradnje putne infrastrukture i sl.) morali biti građeni od strane internacionalih kompanija i njihovom radnom snagom. U tom kontekstu, od ključnog je značaja ubrzati i implementaciju odobrenih kredita i započeti izgradnju krupne putne i druge infrastrukture;

Suzbijanje sive ekonomije na principu nadzora i stimulacije, a ne isključivo restriktivnim mjerama;

Unapređenje sistema PDV-a, u kontekstu njegove pravednije naplate;

Radnička prava (XXIII)

Osiguranje prava na rad i pravičnu naknadu koja omogućava dostojan život i normalan razvoj pojedinca i porodice te podršku sindikalnim naporima da se osiguraju adekvatna primanja uposlenika, uz adekvatnu zaštitu na radu i poštivanje ljudskih prava i zakonom zagarantovanih radničkih prava te rasterećenje privrede u cilju stvaranja uvjeta za povećanje plaća radnicima;

Povaćenja plaća u javnom sektoru isključivo za određene kadrove od posebnog značaja, poput nastavnog, zdravstvenog, policijskog i sl. u skladu s budžetskim mogućnostima;

Energetika (XXIV)

Razvoj energetike, s posebnim fokusom na izgradnju obnovljivih izvora energije i ekološki prihvatljive projekte – s ciljem postizanja energetske samostalnosti, ali i ekonomskog rasta, uz neophodna nova ulaganja u oblasti energije i rudarstva, te uređivanja oblasti prirodnih resursa u kontekstu njihove zaštite, bolje iskoristivosti i brže dostupnosti za investitore, ali istovremeno uz učinkovit nadzor i transparentnost;

Zaštitu okoliša i očuvanje prirodnih bogatstava (XXV)

Zaštita okoliša putem sistemskih mjera: čišćenja komunalnih voda i uklanjanje divljih deponija, podizanja energetske efikasnosti, između ostalog kroz podršku implementaciji projekata toplifikacije stambenih i javnih objekata, adekvatnog prostornog planiranja i odgovornog upravljanja prostorom i infrastrukturnim resursima, poboljšanja organizacione strukture i kadrovskih kapaciteta institucija nadležnih za zaštitu okoliša i prirode, upravljanja otpadom kroz integralni sistem, s njegovim korištenjem kao ulazne sirovine za stvaranje nove vrijednosti, podršku nabavci vozila na električni pogon u javnom i organiziranom saobraćaju, podrške projektima edukacije i promocije značaja očuvanja okoliša i prirode, unapređenja regulative okoliša i prostora i kapaciteta javne administracije i preduzeća u kontekstu osposobljavanja za dosljednu provedbu predmetne regulative;

Kontrolirana eksploatacija prirodnih bogatstava Bosne i Hercegovine i uspostavljanje balansa između njihovog stavljanja u funkciju razvoja i zaštite okoliša;

Pronatalitetnu politiku i zaštitu i promociju porodice (XXVI)

Kriranje i dosljedna implementacija progresivne natalitetne politike, kroz direktnu novčanu pomoć za svako novorođenče, institucionalnu podršku roditeljima s velikim brojem djece i posebne dodatke za treće i četvrto dijete, povećanje i izjednačavanje prava porodilja bez obzira na radni status, podršku rješavanju stambenih pitanja mladih

bračnih parova, razvoj i širenje mreže ustanova predškolskog odgoja i obrazovanja i subvencioniranje njihovog korištenja, osiguravanje dostupnosti produženog boravka za svu djecu koja imaju potrebu za njim, podizanje nivoa sigurnosti djece na najviši stepen, posebna skrb o djeci s poteškoćama u razvoju, sistemska podrška djeci koja postižu izvanredne rezultate, te prevencija i suzbijanje svih oblika nasilja u porodici;

Institucionalnu brigu o mladima (XXVII)

S obzirom da je problem odlaska mladih iz zemlje najveći problem s kojim se Bosna i Hercegovina trenutno susreće, jer utječe na najznačajnije elemente države, na demografsku sliku, privredni razvoj, stabilnost zdravstvenih i penzionih fondova, obrazovni i zdravstveni sistem, te općenito na budućnost zemlje, Narod i Pravda svoju viziju posvećenosti mladoj populaciji tretira zasebnim programskim dokumentom, koji obuhvata politiku Naroda i Pravde u ključnim oblastima za razvoj mladih, u skladu s problemima i potrebama koje su definirali mladi: zapošljavanje, obrazovanje, socijalna skrb, zdravstvo, sport, kultura, mobilnost i dr.

Socijalnu zaštita najugroženijih kategorija (XXVIII)

Efikasnu kontrolu utroška sredstava fondova socijalne zaštite i osiguravanje mehanizama pravedne raspodjele, uz kreiranje baze korisnika socijalne zaštite s ciljem postizanja transparentnosti i mogućnosti adekvatnog nadzora;

Podizanje nivoa socijalnog minimuma, s nastojanjem da bude srazmjeran nivou troškova života u BiH;

Usaglašavanje povećanja minimalne plaće, na način koji neće dodatno opteretiti poslodavce i ugroziti ekonomski razvoj;

Ujednačavanje prava osoba s invaliditetom (ratni vojni invalidi, mirnodobski vojni invalidi, civilne žrtve rata, invalidi rada i sl.), izuzimajući posebna prava zaslужnih kategorija, a

uzimajući u obzir jednakost nužde i potreba predmetnih lica;

Razvoj socijalnog preduzetništva, uz usvajanje Zakona o socijalnom preduzetništvu te podrška projektima zapošljavanja i samozapošljavanja;

Posebna podrška produkciji i zadržavanju u zemlji visokokvalitetnog i visokoplaćenog kadra, a s ciljem stvaranja osnovnih pretpostavki za kontinuitet priliva sredstava iz doprinosa na plaće i očuvanje stabilnosti penziono-invalidskog fonda;

Unapređenje uvjeta za zdravo starenje, kroz podršku projektima zdravog starenja, između ostalih otvaranje predmetnih centara i/ili podrška njihovom radu i uvjetima boravka, podršku aktivnostima boravka u prirodi, rekreaciji i rehabilitaciji te kratkoročne finansijske pomoći penzionerima s najnižim primanjima, a u skladu s budžetskim mogućnostima;

Podršku svim socijalno ugroženim kategorijama u materijalnoj poteškoći i potrebi, bez ikakve diskriminacije, posebno za nezbrinutu romsku populaciju, povratničke kategorije, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost, kao i projekte institucionalne podrške i pomoći migrantima;

Jačanje zdravstvenog sistema (XXIX)

Preventivno djelovanje na usporavanju rasta zdravstvene potrošnje kroz kreiranje i implementaciju programa preventivnog djelovanja i ranog otkrivanja vodećih oboljenja, poboljšanje sistema finansiranja, racionalizacija i optimizacija zdravstvene administracije, a kapacitiranje i povećanje broja stručnog medicinskog kadra s poduzimanjem mjera zaustavljanja odlaska kadrova van zemlje, povećanje kvaliteta i broja zdravstvenih usluga, osiguravanje većih smještajnih kapaciteta i značajnija izgradnja zdravstvene infrastrukture, omogućavanje zdravstvenog osiguranja za sve, ujednačavanje pristupa zdravstvenoj zaštiti na cijelom teritoriju BiH, jasno definiranje „puta pacijenta“, vraćanje povjerenja stanovništva u zdravstveni sektor i temeljito suzbijanje korupcije u zdravstvu, finansijsku konsolidaciju zdravstvenih ustanova i

pokretanje odgovornosti za lica koja su nezakonitim postupcima pravila gubitke, unapređenje statusa zdravstvenih radnika, kontinuirano djelovanje na modernizaciji i informatizaciji sistema;

Čuvanje kulturne baštine i razvoj kulture (XXX)

Zakonsko rješavanje pravnog statusa i okvira djelovanja kulturnih institucija od posebnog značaja za BiH, te stvaranje pravne i finansijske stabilnosti sa trajnim preuzimanjem obaveza finansiranja tih institucija, uz omogućavanje i poticanje dopunskog alternativnog modela finasiranja;

Kadrovsко jačanje Sektora za nauku i kulturu Ministarstva civilnih poslova BiH, uz uspostavu nove državne agencije – agencije za razvoj kulture BiH;

Ispunjavanje zakonskih prepostavki za provedbu Evropske kulturne politike, u skladu s preuzetim međunarodnim obavezama iz oblasti kulture i s ciljem omogućavanja pristupa evropskim fondovima za finansiranje kulture;

S ciljem nadzora i čuvanja kulturnog blaga BiH, provođenje detaljne analize stanja u kulturi i izvršenje popisa svih kulturno-umjetničkih vrijednosti koje se nalaze u zemlji, ali i one koje su trenutno u inostranstvu, te uspostavu univerzalne elektronske baze, uz usvajanje državnog zakona kojim će se definirati sigurnosne mjere upravljanja kulturno-umjetničkim blagom;

Jačanje finansijske podrške, depolitizaciju, uvođenje ekspertize i transparentnost prilikom raspodjele sredstava namjenjenih projektima iz kulture, te uspostavu modela segementarnog finansiranja oblasti kulture;

Jačanje menadžerskih i marketinških kapacita institucija kulture i njihova djelimična komercijalizacija u mjeri koja neće narušiti njihov integritet, s ciljem sprječavanja pasivizacije i pretvaranje tih ustanova u kulturne depoe;

Upotrebu univerzalnog dizajna u urbanoj arhitekturi, koji osobama sa invaliditetom omogućava pristup svim javnim institucijama kulture;

Društvo sporta (XXXI)

Povećanje i preciziranje postotka državnog i budžeta nižih nivoa vlasti, te iznalazak novih prihodovnih strana kroz poreske olakšice i iz prihoda igara na sreću za finasiranje sportskih kolektiva, sportskih radnika, pojedinaca, sportskih objekata i dr. uz kategorizaciju, uspostavu preciznih kriterija, transparentnosti i uvođenje ekspertize u procesu dodjele sredstava;

Donošenje nove državne strategije za razvoj sporta u BiH, kao i nedostajućih strategija na nižim nivoima vlasti;

Sistemska podrška razvoju školskog, amaterskog i rekreativnog sporta, uz njihovo institucionalno reguliranje;

Poreske olakšice za sportske organizacije i zakonsko omogućavanja privatnih investicija u sportske klubove;

Reguliranje statusa zaslужnih sportista Bosne i Hercegovine, kao i statusa perspektivnih sportista, te adekvatne nagrade za posebna postignuća u sportu i dodjelu sportskih stipendija za posebno nadarene i perspektivne mlade sportiste;

Vođenje posebne brige o sportskim objektima i izgradnju novih, poput savremenih multifunkcionalnih centara za pripremu reprezentativnih selekcija Bosne i Hercegovine; Adekvatno pozicioniranje Olimpijskog i Paraolimpijskog komiteta sa jasno utvrđenim budžetima za četverogodišnji olimpijski i paraolimpijski ciklus.

PROGRAMSKA ORIJENTACIJA NARODA I PRAVDE 2022– 2026

UVOD

Svjesna utjecaja globalizacije i potrebe za političkom modernizacijom, a s ciljem pronalska adekvatnih odgovora na stvarne probleme i potrebe društva, politika Naroda i Pravde jeste politika programskog djelovanja, zasnovana na načelima pravde, državotvornosti, stručnosti i integriteta te dogovora i šireg konsenzusa o najvažnijim procesima upravljanja državom.

Narod i Pravda insistira na proaktivnoj transparentnosti i političkoj etici te beskompromisnoj borbi protiv korupcije i privatizacije državnog aparata. Narod i Pravda zagovara konstruktivnu saradnju i zdrav politički dijalog, na modelu programskog koaliranja i partnerstva, bez stranačkog potkusurivanja i trgovanja državnim institucijama i raspodjelom funkcija.

Svoju opredijeljenost programskom koaliranju, baziranim na antikorupciji, konkretnim mjerama i političkoj etici, pokazala je već nakon prvog izbornog uspjeha na Općim izborima 2018. godine. Programska koalicija više stranaka dala je rezultat kroz formiranje funkcionalne, transparentne i produktivne Vlade KS, bez obzira na stranačku i ideološku različitost aktera koalicije. Na istim principima i programu Narod i Pravda koalirala je na Lokalnim izborima 2020, a na njima je formirana i aktualna Vlada Kantona Sarajevo. Obvezana programom koji je obećala građanima, pokazala je zasigurno nesvakidašnju praksu upravljanja javnim institucijama i dobrom, od načina imenovanja ljudi u upravljačke strukture institucija, transparentnosti rada, donošenja seta antikorupcijskih zakona i akata, do redovnog izvještavanja javnosti o postignutim rezultatima i ispunjenju predizbornih obećanja.

Pored očuvanja države i uspostave pravičnog sistema vladanja, strateški prioritet NiP-a su i „lokalna“, životna pitanja, koja smatramo izuzetno važnim, čak i u kontekstu ukupne politike i pitanja državotvornosti. Ona se direktno reflektuju na kvalitet života građana i najčešće utječu na odluku o ostanku ili odlasku iz zemlje, što je danas jedan od najvećih izazova za našu domovinu.

Ovim dokumentom Narod i Pravda želi prezentirati svoju jasnu programsku orijentaciju, principe na kojima ćemo bazirati naš rad, te prioritetne oblasti koje će nam biti u fokusu.

Njime se ujedno i javno obavezujemo da ćemo raditi na njegovoj realizaciji u skladu s izbornim legitimitetom koji steknemo na izborima, odnosno u kapacitetu u kojem budemo obnašali izvršnu vlast. Naši izabrani vijećnici i zastupnici imat će obavezu da insistiraju na njegovoj primjeni i tamo gdje ne budu dio vlasti. Građani će imati priliku da pomoću ovog dokumenta nadziru naš rad i ispunjenje obećanja.

Pored rješenja i vizije koju nudimo, NiP kao i do sada stoji otvoren prema građanima, da čuje i uvaži sva dobra mišljenja i prijedloge te u skladu s njima unapređuje svoje programe i politike.

1. BORBA PROTIV KORUPCIJE

Zakon o Agenciji za prevenciju korupcije i koordinaciju borbe protiv korupcije BiH definira korupciju kao: „svaku zloupotrebu moći povjerene javnom službeniku ili licu na političkom položaju na državnom, entitetskom, kantonalnom nivou, nivou Distrikta Brčko Bosne i Hercegovine, gradskom ili općinskom nivou, koja može dovesti do privatne koristi. Korupcija posebno može uključivati direktno ili indirektno zahtijevanje, nuđenje, davanje ili prihvatanje mita ili neke druge nedopuštene prednosti ili njenu mogućnost, kojima se narušava odgovarajuće obavljanje bilo kakve dužnosti ili ponašanja očekivanih od primaoca mita.“

Korupcija je jedan od najozbiljnijih problema Bosne i Hercegovine. Faktori koji utječu na stanje i razmjere korupcije su raznovrsni, a posljedice korupcije u životu običnog građanina i cjelokupnog društva mnogobrojne su i teške. Korupcija negativno utječe na ekonomski tokove time što: uzrokuje nepredvidive troškove za investitore koji su obeshrabreni za buduća ulaganja, uzrokuje rast sive ekonomije i smanjenje prihoda države po osnovu neplaćenih poreza, carina i drugih dažbina, povećava troškove administracije, roba i usluga, smanjuje produktivnost.

Istraživanja Svjetske banke, prema zbirnom indeksu lakoće poslovanja, Bosnu i Hercegovinu postavljaju ispod regionalnog prosjeka (Evropa i Centralna Azija). Izvještaji o globalnoj konkurentnosti Svjetskoga ekonomskog foruma pokazuju da je Bosna i Hercegovina u donjem dijelu i te ljestvice. Kao glavni faktor narušavanja pozitivnih uvjeta za poslovanje u BiH navodi se korupcija i neefikasna državna administracija.

U političkom smislu, korupcija je narušila legitimitet i ugled institucija vlasti, ugrozila ostvarenje načela pravne države i proizvela nepovjerenje građana u vlast. Korupcija izaziva i političku nestabilnost povećanjem jaza između elita i običnog građanstva.

Dodatno, korupcija predstavlja opasnost za BiH iz razloga što demokratski, institucionalni i vrijednosni sistem još nije dovoljno izgrađen. Pravni i politički mehanizmi ne pružaju dovoljno garanciju za efikasnu kontrolu raspolaganja javnim ovlastima.

U našoj državi je do sada usvajano nekoliko strateških dokumenata za borbu protiv

korupcije na državnom, entitetskim i nivou Distrikta Brčko BiH, kao i nižim nivoima vlasti. Nažalost, ti strateški dokumenti nisu dosljedno implementirani. U izvještajima o napretku BiH cijelokupni angažman se ocjenjuje tek kao „rana faza borbe protiv korupcije“. **Najveće iskorake načinila je Vlada Kantona Sarajevo**, što se spominje kao pozitivan primjer i u međunarodnim izvještajima, čak i kao pozitivan primjer u cijeloj regiji.

Osnovna načela borbe protiv korupcije jesu: vladavina prava, zasnovanost na činjenicama, usvajanje dobre prakse, sveobuhvatnost i inkluzivnost, transparentnost i participativnost, uspostava mehanizama komunikacije, vidljivost, nepristrasnost i stručnost, orijentiranost na učinak.

U borbu protiv korupcije neminovno je, svako u okviru svojih nadležnosti, uključivanje svih institucija i službi u BiH, organizacija civilnog društva, profesionalnih udruženja i građana, te stvaranje partnerstava i koalicija za suprotstavljanje korupciji, bez ideoloških, političkih i drugih utjecaja.

Vodeći se tim, Narod i Pravda je opredijeljena borbi protiv korupcije pristupiti sistemski i sveobuhvatno, onako kako je predviđeno državnim strateškim dokumentima (prvenstveno Strategijom BiH), te dobrim međunarodnim i domaćim praksama.

Stoga, strateški prioriteti su sljedeći:

- izgradnja kapaciteta za sprječavanje korupcije
- usklađivanje antikorupcijskih politika na svim nivoima u BiH i sa međunarodnim standardima
- smanjivanje koristi i povećanje rizika od korupcije
- smanjivanje i reguliranje diskrecionih ovlaštenja
- povećanje transparentnosti pri donošenju odluka
- povećanje nadzora i kontrole nad donošenjem odluka
- interaktivnost i proaktivnost u prevenciji i represiji korupcije
- intenziviranje otkrivanja i represije korupcije
- poboljšanje koordinacije institucija

Pored razvoja institucionalnih mehanizama, borbu protiv korupcije mora pratiti kontinuirano zagovaranje neprihvatljivosti korupcije i njena moralna osuda. Proces jačanja moralnih vrijednosti neophodno je ugrađivati u propise i obrazovni sistem,

promovirati preko nosilaca javnih ovlaštenja, te ukazivati na pozitivne primjere koje će uvjeriti građane da mogu utjecati i doprinijeti sprečavanju korupcije.

Građani BiH i danas snažno osuđuju korupciju i njene pojavnje oblike, ali prema istraživanjima javnog mnjenja i pokazateljima iz krivično-pravnih statistika, nisu je spremni prijaviti. Razlozi su umnogome opravdani, a ključni je strah od odmazde. Stoga je prioritet uspostava nedostajućih zakonskih **mehanizama zaštite** (uključujući i predsudsku) **prijavitelja korupcije** (zviždača) i institucionalne garancije da će se zakon dosljedno provoditi.

Iako se korupcija može pojaviti u svakom dijelu društva u kojem se donose odluke, najštetnije posljedice ima korupcija u javnom sektoru, uključujući i nosioce javnih ovlaštenja. Iako našu pažnju usmjeravamo prvenstveno na javni sektor, ne isključujemo primjenu preventivnih i represivnih mjera protiv korupcije i u privatnom sektoru, naročito u onim oblastima gdje dolazi do **interakcije između javnog i privatnog sektora**, posebno kroz procese javnih nabavki i zapošljavanja u javnom sektoru. Usljed slabosti i nedovoljne konkurentnosti privrede u BiH, poslovi koji se zaključuju sa organima vlasti imaju veliki značaj za finansijsko poslovanje i održivost mnogih dijelova privatnog sektora, što motivira koruptivno ponašanje.

1.1 Pravci djelovanja

1. Kada je riječ o **kapacitiranju institucija** i osiguravanju potrebnih resursa, posebno ljudskih, broj zaposlenih jedan je od pokazatelja sposobljenosti institucije, ali NiP će insistirati na drugim, jednako važnim faktorima, a to su stručnost zaposlenih kadrova, njihova optimalna raspoređenost i organiziranost u radu, te posebno njihov integritet.
2. Poseban fokus je na mjerama **smanjivanja koristi i povećanja rizika** od korupcije odnosno promjena odnosa između koristi i rizika potencijalnih učesnika u korupciji – smanjenje koristi na koju računaju, te uvećanje vjerojatnoće da će biti otkriveni i kažnjeni.
3. Zagovarat ćemo smanjivanje i **reguliranje diskrecionih ovlaštenja** – da donošenje odluka bude u što manjoj mjeri prepusteno slobodnoj procjeni donosilaca odluka već da se donose kroz jasno definirane procedure, na osnovu preciznih kriterija i uz otvorenost procesa ka javnosti.
4. Zalagat ćemo se i za povećanje **transparentnosti pri donošenju odluka**, kroz

unapređenje normativnog okvira i prakse, kao preduslova za učešće cjelokupnog društva kroz javne rasprave, analize i potpuna obrazloženja odluka, uz djelotvoran nadzor i kontrolu donošenja odluka.

5. Podržavat ćemo **preventivne mjere** za borbu protiv korupcije, uključujući edukaciju o problemu korupcije, provođenje temeljnih istraživanja postojećeg stanja, učenje na osnovu uočenih obrazaca koruptivnog ponašanja i uključivanje šireg kruga subjekata i pojedinaca iz javnog i drugih sektora u borbu protiv korupcije.
6. Uspostaviti ćemo institucionalnu **zaštitu lica koja prijave korupciju**, s ciljem ohrabrvanja građana i povećanja broja prijava koji su jedan od ključnih izvora otkrivanja koruptivnih radnji, te poticati nadležne organe za postupanje po prijavama.
7. Kreirati ćemo zakonske mehanizme za uspostavu adekvatnih **alata za prijavu korupcije**, praćenje postupanja po prijavama i podsticanje građana na aktivan pristup u borbi protiv korupcije.
8. Zalagati ćemo se za sinhronizaciju metodologije za izradu i provođenje planova za borbu protiv korupcije i uspostavljanje zakonske obaveze za izradu **planova integriteta za sve javne institucije svih nivoa vlasti u BiH**;
9. Insistirati na **proaktivnoj transparentnosti** u radu javnih institucija – promoviranje i dosljednu implementaciju Zakona o slobodi pristupa informacijama, kreiranje i objavu registara zaposlenih u javnim institucijama, ustanovama i preduzećima, registara svih budžetskih davanja, registara imovine rukovodilaca i drugih podataka od značaja za javnost.
10. Insistirati ćemo na transparentnom, racionalnom, odgovornom i efikasnom provođenju **procesa javnih nabavki**, osiguravajući dosljedno slijedenje propisanih procedura javnih nabavki, uspostava dostupnih online baza podataka o javnim nabavkama i dvostepene kontrole;
11. Razvijati ćemo mehanizme za **sprečavanje sukoba interesa** – uspostavljati adekvatne online baze podataka o imenovanim licima u javnim institucijama kao i adekvatnih procedura i tijela za provjeru i postupanje u slučaju eventualnih sukoba interesa;
12. Zalagati ćemo se za osiguravanje transparentnog, efektivnog i pravednog **zapošljavanja u javnom sektoru** – suočenje na najmanju moguću mjeru pojave zapošljavanja, ocjene rada i napredovanja u službi na osnovu stranačkog ili drugog opredjeljenja, porijekla, ličnih ili porodičnih veza, te ugrađivanje sadržaja o prevenciji i borbi protiv korupcije kao i o sukobu interesa u procedure zapošljavanja u državne institucije;
13. Jačati ćemo mehanizame **interne kontrole i revizije** s ciljem jačanja pozicije i djelovanja internih revizora, kao i jačanja sistema finansijskog upravljanja i kontrole i budžetskih inspekcija;

14. Procese **dodjele budžetskih sredstava** poboljšat ćemo efektivnijim procedurama i učiniti ih transparentnim, uz javne rasprave prilikom kreiranja javnih poziva i programa i kapacitiranih komisija za dodjelu, te uspostaviti online baze podataka o dodijeljenim budžetskim sredstvima (finansiranje/sufinansiranje nevladinih organizacija, poticaji privredi, grantovi i dr.).
15. Osigurat ćemo sredstva i uvjete za **specijalizacije i obuke** pravosudnih i organa za provođenje zakona u BiH, te svih institucija sa antikorupcijskim nadležnostima.
16. Zalagat ćemo se za efektivniju kaznenu politiku, prije svega kroz analizu i praćenje efektivnosti disciplinskih postupaka i disciplinskih mjera za povrede službene dužnosti sa obilježjima korupcije, kako bi se mogao unapređivati pravni okvir, te zaštитiti državne službenike – prijavitelje korupcije.
17. Jačat ćemo **policjske resurse** u kadrovskom, materijalnom i tehničkom smislu, kao i edukacijskom u oblasti istraživanja korupcije i oduzimanja nelegalno steklene imovine.
18. Analizirat ćemo potrebe **inspeksijskih organa** i poboljšavati uvjete kako bi se dodatno intenzivirao njihov rad.
19. Vodit ćemo snažnu, stalnu i sistematsku **javnu kampanju** o uzrocima, oblicima i posljedicama korupcije, ali istovremeno i o mehanizmima djelovanja protiv korupcije;
20. Radit ćemo na jačanju komunikacije i mehanizama saradnje između javnih institucija i **organizacija civilnog društva** u borbi protiv korupcije. Pružat ćemo podršku civilnom društvu u istraživanjima i rješenjima koja provode u domenu borbe protiv korupcije. Podsticat ćemo **akademsku zajednicu**, kao nosioca društvenog znanja i stručnosti, da se aktivno uključi u razvijanje antikorupcionih mehanizama i politika. Doprinosit ćemo ulozi i značaju medija kroz podršku razvoju nepristrasnog, odgovornog i **objektivnog medijskog izvještavanja** i unapređenje komunikacije između javnog sektora i medija.
21. Zagrovarat ćemo da programi etike i integriteta budu razvijani i integrirani u obrazovni sistem i programe javnih servisa, a projekti civilnog društva, koji promoviraju etičko ponašanje djece i mladih, budu snažno podržani.
22. Podržat ćemo snažnije uključivanje **privrednog sektora** u izradu novih zakonskih rješenja i antikorupcionih politika, podsticati na razvoj poslovne etike i primjenu kodeksa koji će kvalitetnije obraditi aspekt sprečavanja korupcije u odnosima između privrednog i javnog sektora, te podržavati projekte provođenje antikorupcionih obuka privrednog sektora.

2. OBRAZOVANJE, ODGOJ I NAUKA

Obrazovanje predstavlja osnovno ljudsko pravo zagarantovano međunarodnim konvencijama. Pored toga, kvalitetno i savremeno obrazovanje predstavlja garanciju ekonomskog i socijalnog uspjeha zemlje u budućnosti, unapređuje njen društveni kapital i razvojni potencijal. Neodvojiva od obrazovanja, nauka omogućava tehnološki razvoj i inovacije kreirajući preduslove za društvo znanja, spremno da u potpunosti iskoristi i kapitalizira sve prilike današnjeg digitalnog doba.

2.1 Predškolski odgoj i obrazovanje

Predškolski odgoj i obrazovanje je temelj budućeg obrazovanja i socijalizacije djece kao i indikator kasnijeg uspjeha djece u obrazovanju, zapošljavanju, socijalnoj integraciji i generalnoj dobrobiti. Referentni indikator u zemljama Europske unije od 95% djece starije od četiri godine uključene u rani i predškolski odgoj i obrazovanje za Bosnu i Hercegovinu se čini nedostižan čak i uz recentne zakonske propise koji nalaže obavezno predškolsko obrazovanje u trajanju od minimalno godinu dana. Štaviše, naredni strateški okvir EU (2021-2030.) predviđa cilj od 96% uključenosti u ove programe djece starije od tri godine. U Bosni i Hercegovini, broj djece polaznika programa predškolskog odgoja mnogo je manji i značajno varira po kantonima u Federaciji BiH (koji često nemaju adekvatne statističke podatke o ovoj populaciji) i u Republici Srpskoj (35,89 % upisane djece uzrasta 3 do 6 godina te 87,17% djece godinu dana pred polazak u školu). Procjena UNICEF-a je da ukupna stopa stopa upisa djece starosti od 3 do 6 godina u predškolsko obrazovanje u BiH iznosi 25%, što je izuzetno nisko.

2.1.1 Pravci djelovanja

1. Povećanje **investicija** u predškolsku infrastrukturu – izgradnja novih i obnova i opremanje postojećih vrtića po savremenim pedagoškim standardima
2. Investiranje u **predškolske ustanove u ruralnim sredinama**, uz korištenje, adaptiranje i dopunu postojeće školske infrastrukture koja se ne koristi
3. **Subvencioniranje** cijene predškolskih odgojnih ustanova
4. Izradu savremenih odgojno-obrazovnih programa predškolskog odgoja
5. Ulaganje u kontinuirano obrazovanje i **usavršavanje kadra** zaposlenog u ustanovama

za predškolski odgoj

6. Značajno **povećanje broja djece** dobi od 3 do 6 godina u predškolskom odgojnog sistemu.
7. Uvođenje rane intervencije u sistem predškolskih ustanova, s ciljem pravovremenog rada s roditeljima i djecom s problemima u razvoju;

2.2 Osnovno i srednje obrazovanje

Nažalost, oblast obrazovanja u Bosni i Hercegovini već duži vremenski period je nepravedno zapostavljena, a rezultati takvog pristupa vidljivi su iz rezultata međunarodnih testiranja (PISA 2018, TIMSS 2019) po kojima Bosna i Hercegovina daleko zaostaje i za susjednim zemljama, a posebno za zemljama Europske unije. Posebno zabrinjavaju rezultati iz matematike i prirodnih nauka koji učenike osnovnih i srednjih škola u BiH ocjenjuju kao funkcionalno nepismene i u zaostatku od čak tri godine školovanja u odnosu na njihove vršnjake u zemljama OECD-a. To eksplicitno sugerira da naši učenici nisu u stanju razumijevati i povezivati naučene sadržaje već se obrazovni proces svodi na puko memoriziranje činjenica. Planovi i programi osnovnog i srednjeg obrazovanja su zastarjeli, puni prevaziđenih i nepotrebnih informacija i opterećeni neupotrebljivim sadržajem. Učenike se ne uči kritičkom razmišljanju, analizi i povezivanju informacija te im se srodni sadržaji, koje bi trebali obrađivati u okviru jedne školske godine iz više predmeta, ne predstavljaju na taj način već su rascjepkani i neusklađeni. Informatička pismenost je na vrlo niskom nivou. Posebno zabrinjava velika razlika između učenika u većim urbanim sredinama i onih u manje razvijenim i ruralnim sredinama te razlika između finansijski situiranih učenika i djece visokoobrazovanih roditelja i onih iz siromašnih porodica čiji roditelji imaju samo osnovno ili srednje obrazovanje.

Kada je u pitanju srednje usmjereni obrazovanje, upisna politika nije usklađena s tržištem rada, a učenici često nisu u stanju svoja znanja primjeniti u praksi. Planovi i programi također odstupaju od znanja i vještina koje savremeno tržište rada zahtjeva i učenici usvajaju znanja koja su zastarjela i teško ili nikako primjenjiva. Oprema i mehanizacija potrebna za školovanje učenika u usmjerrenom obrazovanju je dotrajala, zastarjela i neadekvatna, a nastavnom kadru nedostaje obuke za primjenu novih alata i procesa rada.

2.2.1 Pravci djelovanja

1. Temeljita **reforma nastavnih planova i programa** za učenike osnovnih i srednjih škola zasnovana na ishodima učenja, savremenim naučnim otkrićima i informacijama te redukciji nepotrebnog predmetnog sadržaja i opterećenja. Želimo da naša djeca u školama uče kroz povezivanje znanja, razvijaju kritičko razmišljanje i budu sposobljena za savremene izazove. Uvažavajući ustavne nadležnosti za oblast obrazovanja, analizirat ćemo mogućnosti što boljeg usklađivanja planova i programa obrazovanja na teritoriji cijele BiH.
2. Usklađivanje programa i upisne politike u sferi usmjerenog srednjoškolskog obrazovanja sa **potrebama tržišta rada** kroz realizaciju dualnog obrazovanja u saradnji s poslodavcima. Opremanje škola modernim alatima i mašinama na kojima se učenici mogu obrazovati i ubrzati proces dobijanja posla. Stipendiranje učenika i plaćena praksa za učenike koji pohađaju škole deficitarnih zanimanja u saradnji s poslodavcima, što će rezultirati većim interesom učenika za ove programe i smanjenjem nezaposlenog kadra sa završenom srednjom školom.
3. Unapređenje **infrastrukture i opreme** u školama te provođenja digitalizacije i obavezne obuke nastavnog kadra o korištenju savremenih tehnoloških platformi i rješenja, s posebnim fokusom na unapređenje infrastrukture i opreme u vangradskim i slabije razvijenim sredinama.
4. Pooštovanje **standarda zapošljavanja** nastavnog kadra u osnovnom i srednjem obrazovanju kroz uvažavanje kriterija znanja, sposobnosti i kapaciteta prije svih ostalih kriterija. Kontinuirana edukacija i evaluacija nastavnog kadra ne samo iz predmetne materije već i savremenih pedagoških i didaktičkih standarda. Davanje stimulacija i bonusa kao i vrednovanje pri ocjenjivanju za one nastavnike i profesore čiji se rad sa učenicima odlikuje prenošenjem najnovijih znanja i vještina, primjenom savremenih načina učenja i prenošenja znanja, uspjehom u vođenju učeničkih vannastavnih aktivnosti i takmičenja, doprinosom u socijalizaciji i psihofizičkom razvoju učenika.
5. Uvođenje **eksternog ocjenjivanja učenika** kroz testove i provjere znanja koje će provoditi međunarodni i domaći stručnjaci, kako bi se povećala objektivnost u ocjenjivanju, smanjila korupcija i drugi oblici utjecaja na nastavnike i profesore i postigao cilj da ocjene učenika odgovaraju stvarnom znanju.
6. Poboljšanje procesa **inkluzije** u osnovnim i srednjim školama i edukacija i senzitivizacija nastavnog i pedagoškog kadra, te upošljavanje dodatnog stručnog kadra.

7. Uvođenje **ambulanti** za djecu školskog uzrasta u svakoj osnovnoj i srednjoj školi kako bi sva djeca imala adekvatan i pravovremen pristup preventivnoj zdravstvenoj zaštiti.
8. Povećanje obuhvata djece koja završavaju srednje škole putem uvođenja obaveznog srednjoškolskog obrazovanja koje će rezultirati višom stopom obrazovanja i pružiti priliku za upis na visokoškolske ustanove većem broju mlađih.

2.3 Visoko obrazovanje i nauka

Nažalost, ni u ovim oblastima, pokazatelji nisu mnogo bolji u odnosu na osnovno i srednje obrazovanje. Univerziteti u Bosni i Hercegovini redovno su plasirani na dnu rang ljestvica ili se na njima uopće ne nalaze (QS World University Rankings, Times Higher Education, Thomson Reuters, Webometrics i dr.). Istraživači i predavači iz Bosne i Hercegovine još uvijek ne učestvuju u dovoljnem obimu u međunarodnim naučno-istraživačkim projektima i projektima razmjene akademskog osoblja. Izdvajanja za nauku su na izuzetno niskom nivou, posebno u poređenju sa zemljama regije, a i kada su prisutna – često ovise o finansijskim mogućnostima kantona i entiteta. Ne postoji adekvatna strategija razvoja nauke i visokog obrazovanja, a i one postojeće se neadekvatno i nepotpuno implementiraju. Poseban problem predstavlja i akreditacija i ocjena kvaliteta visokoškolskih ustanova (univerziteta) koju nominalno vrši Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta BiH (HEA), ali koja u praksi u najvećem dijelu ovisi o entitetskim (u RS) i kantonalnim (u FBiH) resornim ministarstvima. Na taj način dolazi do većih razlika u kapacitetima, opremljenosti, rezultatima i kvalitetu javnih i privatnih univerziteta u Bosni i Hercegovini. Upisne politike i nastavni programi nisu usklađeni s potrebama tržišta rada pa dolazi do hiperprodukcije kadra posebno izražene u društvenim i humanističkim naukama.

2.3.1 Pravci djelovanja

1. Povećavanje **izdvajanja za istraživanje i nauku** na svim nivoima vlasti.
2. Stimulacija akademskog i istraživačkog osoblja za **učešće u relevantnim međunarodnim naučno-istraživačkim projektima**. Uvođenje obaveze poznavanja minimalno jednog svjetskog jezika kao preduvjeta za zapošljavanje i napredovanje, izuzev u oblastima gdje to nije neophodno.

3. Povećanje **transparentnosti pri zapošljavanju kadra** na javne univerzitete u Bosni i Hercegovini te uvođenje objektivnih i mjerljivih kriterija zapošljavanja koji počivaju na akademskoj i istraživačkoj izvrsnosti, a ne na nepotizmu i korupciji.
4. Podrška realizaciji međunarodnih **programa razmjene studenata**, nastavnika i istraživača koji će omogućiti razmjenu znanja i iskustva i pretvoriti javne univerzitete u regionalne i međunarodne obrazovne centre.
5. Usklađivanje kantonalnih, entitetskih i državnih **kriterija za akreditaciju univerziteta** kako bi se onemogućila akreditacija univerziteta koji ne zadovoljavaju uslove opremljenosti, nastavnog kadra i naučno-istraživačkog rada. Strožija kontrola postojećih standarda i izjednačavanje zakonskih uslova rada javnih i privatnih univerziteta, kako privatni univerziteti ne bi ostali u privilegovanim položaju.
6. Reforma **upisne politike** i povećavanje obima upisa studenata na univerzitete kako bi BiH bila u stanju dostići postotke visokoobrazovanih kadrova zemalja EU.
7. Podrška **STEM** (nauka , tehnologija, inženjerstvo i matematika) disciplinama i njihovom budućem razvoju. Davanje prioriteta razvoju fakulteta i instituta koji se bave STEM disciplinama, ulaganje u opremu i dodatnu edukaciju kadra, prioritetno finansiranje projekata iz STEM oblasti, te stipendiranje studenata koji upisuju fakultete ovih disciplina. Adekvatno proširenje upisne politike na fakultetima STEM disciplina, subvencioniranje školovanja i eliminacija elitističkog pristupa upisu studenata na ove fakultete.
8. Podrška saradnji visokoškolskih i naučno-istraživačkih ustanova sa **privredom i industrijom**, s posebnim akcentom na razvoj informacionih tehnologija.

3. PRIVREDA

Stanje ekonomije u BiH određeno je njenim specifičnim geografskim, infrastrukturnim, društvenim i historijskim okvirom. Geografski i infrastrukturno, BiH je zapostavljena i zaobiđena zemlja kroz koju ne prolaze dominantni međunarodni saobraćajni i logistički pravci. Reljefom je uvjetovana izrazbijanost na niz odvojenih, manjih socioekonomskih regija koje su međusobno povezane najčešće tek individualnim magistralnim cestovnim prvcima sa slabom mogućnosti alternativnog pristupa. Magistralni pravci opterećeni su širenjem direktnog i neplanskog korištenja istih u svrhe lokalnog saobraćaja, što otežava i usporava tranzit kroz urbane cjeline. Gradnjom autoputeva, riješeni su navedeni problemi unutar Sarajevsko-zeničke kotline, kao i na potezu od Banja Luke do Doboja. Međutim, navedeni pravci predstavljaju tek manji dio sveukupne saobraćajne mreže i sami još uvijek nisu uvezani sa međunarodnim prvcima da bi mogli dati puni doprinos u kontekstu privrede.

Društveno i historijski gledajući, bosanskohercegovačko društvo ima nizak nivo institucionalnog iskustva u kapitalizmu slobodnog tržišta. S obzirom na višedesetljetno pozicioniranje kao socijalističke ekonomije većinski bazirane na proizvodnji osnovnih sirovina i poluproizvoda, uz ograničene primjere industrije znanja i visoke dodane vrijednosti, koji su bili integrirani u širi jugoslovenski ekonomski sistem i ovisni o njegovom geopolitičkom kontekstu, polovično i većinom neuspješno provedena privatizacija ratom razorenih preduzeća ostavila je dojam urušavanja ipak preživjelog sistema i dodatno narušila povjerenje građanstva u kapitalistički model slobodnog tržišta. Tome je posebno doprinijela činjenica da međunarodni akteri nisu iskazali značajniji interes u procesu privatizacije, pa su se privatizacije u velikoj mjeri svele isključivo na način dolaska domaćih aktera u posjed imovine navedenih kompanija.

S obzirom da su različite socioekonomiske regije imale različite namjene u planskom socijalističkom modelu, tako su i različito podnijele i prilagodile se sistemu nastalom nakon njegovog kolapsa. To za rezultat ima izraženiji preuzetnički duh u određenim područjima, što se ogleda u nešto istaknutijem nivou privatne inicijative i većim stopama pokretanja vlastitih biznisa i ostvarivanja međunarodne saradnje, dok su druga područja, mahom namjenski izgrađena kao zavisna o velikim socijalističkim kompanijama, doživjela ekonomsko posrnuće praćeno demografskim kolapsom i zapala u spiralu sažimanja privredne djelatnosti koja traje i danas.

Unutrašnje tržište kapitala je nerazvijeno, a potrošačke mogućnosti većine građanstva zaposlenog u privredi izuzetno ograničene, što rezultira nemogućnosti privrede da razvije segment visoke dodane vrijednosti baziran na unutrašnjem tržištu, dok na inostranim tržištima uslijed nedostatka iskustva često ostvaruju tek određeni i polovični uspjeh. Historijski i društveno uvjetovana preferencija za modelom skrbničke države doprinijela je sistemu u kojem je javni sektor većinom poželjniji poslodavac od privatnog sektora u većini profesija te se značajno više cjeni stabilnost zaposlenja umjesto poslovnih prilika i većom zaradom. Zapostavljena i nerazvijena pravna država te strukturalna neuposlivost i podzaposlenost velikog broja stanovništva rezultirala je razvojem rasprostranjene sive ekonomije, zbog koje se čak i osnovni ekonomski pokazatelji moraju uzeti s dozom rezerve.

Direktne strane investicije koje su akcelerator privrednog razvoja u zemljama istoka Europske unije, a izostaju u kontinuitetu, uvjetovane su političkom kompleksnosti i nestabilnosti, pravnom nesigurnosti, slabom saobraćajnom povezanosti, nezainteresiranim vlastima, ograničenim kadrovskim kapacitetima tržišta rada, kompleksnim nametima na rad, a samim tim razmjerno skupljom radnom snagom u odnosu na alternative koje se nameću investitorima, čak i u prostoru bližeg okruženja.

Nedostatak političke volje zaharbi inovativnim rješenjima, kao i općane nezainteresiranost za razvoj privatnog poduzetništva, s obzirom da zdrav privatni sektor neminovno postaje centar određene političke moći nevezan uz državni budžet, doveo je do gubitka strateške slike, zastarijevanja propisa, popuštanja pred pritiscima partikularnih interesnih grupa i efektivnim gubitkom kontrole nad strateškim upravljanjem rashodovnom stranom javnih budžeta.

Sve navedeno praćeno liberalizacijom prometa sa zemljama EU dovelo je do masovnog iseljavanja radno sposobnog stanovništva sa svojim porodicama, dok broj penzionera ubrzano raste uslijed odlaska baby-boom generacija u penziju, kao i povoljnih uslova penzionisanja za određene kategorije. To dodatno smanjuje atraktivnost bh. privrede za strane investicije, s obzirom da se kadrovski kapaciteti smanjuju.

Uprkos svim navedenim otežavajućim okolnostima, postoji put naprijed. Primjeri razvoja u domenu informacijskih tehnologija i turizma (kao i određenog iskoraka pojedinih proizvodnji: drvna, namjenska, prehrambena), koji su krajem prethodnog desetljeća postali najbrže rastuće grane privatnog sektora, praktično „samoinicijativno“, pokazuju

pravac na koji se strateški može nasloniti i iskoristiti prednosti koje imamo ili ih možemo sami stvoriti.

Program Naroda i Pravde u sektoru privrede ima primarni **strateški cilj: ostvariti u svakodnevnom životu vidljive stope ekonomskog rasta**. Naša privreda je mala i siromašna. Male stope od po nekoliko procenata rasta na malu osnovu ne proizvode vidljive promjene u razumnom periodu, i njima možemo biti zadovoljni samo u ekstremnim uslovima koji se dešavaju jednom u generaciji (npr. pandemija COVID-19). **Isključivo visoke stope rasta od 5% i više, godišnje, održane kroz više od jednog mandatnog perioda, mogu popraviti javnu percepciju naše države, donekle usporiti odlazak stanovništva i u određenoj mjeri stabilizirati javne fondove, te na kraju doprinijeti razvoju zdravog društva.**

3.1 Pravci djelovanja

Povećavati, a ne smanjivati postojeću kupovnu moć.

Naša nedostatna kupovna moć je jedan od vodećih elemenata koji umanjuju atraktivnost bh. tržišta za direktnе strane investicije, ali i sprječavaju razvoj domaćih proizvoda i usluga sa visokom dodanom vrijednosti. Ipak, i ta nedostatna kupovna moć može biti predmetom daljeg umanjenja kroz neodgovornu fiskalnu politiku koja tretira porezne obveznike i građanstvo kao kasu za svoje potrebe. Stoga, Narod i Pravda se programski deklariše za sljedeće:

- 1. Nećemo inicirati niti podržati povećanje maksimalne stope PDV-a sa trenutnih 17%.**
- 2. Nećemo inicirati niti podržati povećanje akciza na gorivo.**
- 3. Nećemo inicirati niti podržati izmjene propisa koje mogu uzrokovati smanjenje neto prihoda zaposlenicima za isti ukupni trošak poslodavca.**

Postepeno uvesti sivu ekonomiju u legalne tokove

Neformalna privredna djelatnost čini značajan dio bh. ekonomije, a ne ulazi u formalne statistike, nije oporezovana i ne povinuje se postojećim zakonskim propisima. U nazužem smislu uključuje angažman radnika u registriranim djelatnostima bez odgovarajućih ugovora i plaćanja odgovarajućih obaveza, te obavljanje djelatnosti bez registracije obrta ili firme i odgovarajućih dozvola.

Rasprostranjenost sive ekonomije lahko je obrazložiti željom pojedinih građana u

ulozi neformalnih poslodavaca da ne plaćaju odgovarajuće poreze. Međutim, vrijedni razmatranja su i sljedeći faktori:

- poslovanje malih neformalnih subjekata proizvodi malu i/ili neredovnu vrijednost u mjeri da legalizacija poslovanja nije finansijski rentabilna;
- nepovoljno stanje tržišta rada devalvira tržišnu vrijednost rada ispod minimalnih zakonom propisanih granica, pa su građani, u nedostatku boljih opcija, prisiljeni prihvati ponude u neformalnoj ekonomiji kako bi sebi obezbijedili prihod;
- erozija povjerenja u mrežu socijalne zaštite uzrokuje da ga radnici u privredi, koji imaju mogućnost formalnog zaposlenja, odbijaju zbog percepcije da će im stvarni prihod biti znatno umanjen u odnosu na neformalni model, a u zamjenu neće dobiti odgovarajuće usluge i zaštitu kada im bude potrebna;
- otežan pristup informacijama o odgovarajućim propisima i procedurama i njihovo (ne)namjerno nepoznavanje;
- umanjeni kapaciteti inspekcijskih organa koji onemogućavaju adekvatnu i pravovremenu reviziju poslovanja formalnih subjekata koji pribjegavaju neformalnim metodama
- stimulativni kazneni propisi koji čine eskiviranje obaveza isplativima

S obzirom na kompleksnost problematike, jasno smo opredijeljeni za politiku tzv. mrkve i štapa, a ne isključivo represivne mjere kao što je to uglavnom bio slučaj do sad:

1. Zalagat ćemo se za implementaciju mjera i izmjene zakonskih okvira koji će **olakšati i pojeftiniti prijavljivanje i vođenje poslovanja za mikro i povremene djelatnosti** kako bi iste postale rentabilne u uvjetima realne ekonomije. Ovo uključuje, ali nije ograničeno, na online proces registracije obrta i pojednostavljenu mogućnost **online prijave uplaćenog poreza na ostvareni slobodni dohodak**. Jedan od ciljeva jeste i adekvatno tretiranje povremene djelatnosti individualiziranog hotelijerstva (poput AirBnB, Booking i sl.) i integriranje istog u legalne okvire.
2. Zalagat ćemo se za postepeno **umanjivanje troškova rada i isplate plaća**.
3. Zalagat ćemo se za adekvatno **kadrovsко kapacitiranje inspekcijskih organa za finansijsku forenziku i nepristrasan terenski rad** s ciljem otkrivanja formalnih privrednih subjekata koji pribjegavaju neformalnim metodama u poslovanju.
4. Zalagat ćemo se za **pooštravanje kaznenih propisa po pitanju neprijavljanja radnika i obavljanja djelatnosti bez odgovarajuće dozvole**, posebno u oblasti

ugostiteljstva, građevinskih radova i pružanja zdravstvenih usluga, na način da kazne prestanu biti stimulativne u mjeri gdje ih takvi poslodavci smatraju operativnim troškovima.

Ograničiti utjecaj bankarskih provizija i naknada na osnovne prihode građana

Ekonomске mjere zapadnih ekonomija u protekloj dekadi uzrokovale su ekstremno niske kamatne stope koje ostvaruju banke pri posuđivanju novca od centralnih banaka. U takvim okolnostima, štednja i držanje novca postaju nepoželjni elementi u poslovanju većine razvijenih banaka u stranom vlasništvu, s obzirom da se banke fokusiraju na značajnije prihodovne centre (plasiranje kredita građanstvu i privredi), dok građansko transakcijsko poslovanje i štednja postaju troškovni centri (veći broj zaposlenika na transakcijskom poslovanju).

Rezultate trendova je moguće vidjeti u svakodnevnom životu, gdje su provizije na transakcijsko poslovanje skoro udvostručene, kamatne stope na štednju unutar iznosa osiguranih kod Agencije za osiguranje depozita skoro 0%, a troškovi održavanja tekućih računa postepeno rastu ili ih se grupira unutar paketa usluga.

S obzirom da se plaće radnicima mora isplaćivati putem tekućih računa, razne bankarske naknade i nadoknade za zaposlenike sa najnižim plaćama čine i do 2% njihovog ukupnog prihoda, te imaju formu **efektivnog dodatnog poreza od 2%**, ne računajući izdatke za npr. plaćanja režijskih troškova, gdje efekat bankarskih provizija može narasti i do 4%.

S tim u vidu, opredijeljeni smo za:

1. Kroz dogovor s bankama, ili kroz princip društveno odgovornog poslovanja banaka koje su u većinski državnom vlasništvu, uvesti koncept **građanskog tekućeg računa čiji će trošak mjesecnog održavanja biti minimalan (1 KM npr.)**, trošak uplate na isti biti minimalan, i za kojeg će biti omogućeno besplatno podizanje novca na bankomatima i putem transakcijskog poslovanja.

Reformirati PDV sistem s ciljem strukturne podrške održivom razvoju privrede.

U strahu od poteškoća u funkcioniranju pravne države i mogućnosti da će se u njima pronaći nedostaci, važeći propisi u većoj mjeri su formulirani na način da se privrednike unaprijed tretira kao prijestupnike koje je potrebno disciplinirati i njima se ne ostavlja dovoljan prostor za manevrisanje vlastitim finansijama. Najviše stavki ovog tipa nalazi se u propisima vezanim uz PDV.

S ciljem ojačavanja domaće privrede, opredijeljeni smo za izmjene vezanih propisa na način da se dokine praksa kojom privrednici efektivno kreditiraju državu, izmirujući obaveze nastale na osnovu nečega što još ni sami nisu naplatili, čime nastojimo **stvoriti dovoljno prostora za rast i razvoj naših preduzeća:**

1. Zalagat ćemo se za višegodišnje postepeno **povećanje granice za ulazak u sistem PDV-a.**
2. Zalagat ćemo se za **pomjeranje roka za obračun i plaćanje PDV-a**, sa sadašnjeg sistema do 10. u mjesecu za prethodni mjesec, **na sistem do kraja tekućeg mjeseca za prethodni mjesec.**
3. Zalagat ćemo se za pokretanje procesa utvrđivanja **diferenciranog sistema rokova za obračun i plaćanje PDV-a, i to za :**
 - a) **PDV obveznike s niskim prometom (do 250.000 KM prometa godišnje npr.) da to čine kvartalno**
 - b) **PDV obveznike s višim prometom (preko 250.000 KM npr.) da to čine mjesečno**
4. Zalagat ćemo se za **ukidanje prava na odbitni PDV za neplaćene fakture**
5. Zalagat ćemo se za **promjenu sistema nastanka PDV obaveze**, sa trenutnog sistema gdje obaveza nastaje po izdavanju fakture, na sistem gdje **obaveza nastaje po naplati fakture.**

Tranzicija sa politike aktivnog zapošljavanja na politiku nagrađivanja rasta i razvoja preduzetništva

Agencija za rad i zapošljavanje Bosne i Hercegovine objavila je u oktobru 2021. posljednju evidenciju o broju nezaposlenih osoba u Bosni i Hercegovini. Ukupan broj je 384.209, od kojih je u Federaciji BiH evidentirano 305.395 (79,5%), u RS 72.240 (18,8%), a u Distriktu Brčko 6.574 (1,7 %). Struktura osoba koja traže zaposlenje je slijedeća: NKV 103.625 (27%), KV 121.615 (31,7%), SSS 111.361 (30%), VSS 33.478 (8,7%), od čega 9.753 muškarca i 23.725 žena. Poslodavci su u ovom periodu prijavili potrebe za zapošljavanjem 3.197 novih radnika.

Aktuelne politike aktivnog zapošljavanja imaju za cilj direktnim novčanim transferima ka privatnim kompanijama nadoknaditi im dio ili sveukupne troškove plaća zaposlenika obuhvaćenih programima federalnog, kantonalnih i općinskih nivoa u određenom periodu. Različiti nivoi različito uvjetuju poslodavce i radnike prilikom podvajanja ovih mjera, no u najvećem broju slučajeva programe je izuzetno teško evaluirati u dužem periodu i česti ishodi su da se programe koristi kao izvor besplatne ili jeftine radne snage,

bez strateškog rezultata koji leži u osiguravanju rasta prometa predmetnih kompanija kako bi radna mjesta postala održiva.

Nemogućnost bh. privrede da adekvatno kapitalizira navedene programe može se objasniti narativno opisanim socioekonomskim faktorima, te smo stoga opredijeljeni za postepeno smanjenje obima programa aktivnog zapošljavanja u korist manjeg broja dobro koordiniranih programa i mjera što jednostavnijih za kreiranje i provedbu, a kojima se postiže rast konkurentnosti radne snage i nagrađuju ostvareni rezultati i potiče dalje širenje poslovanja.

1. Zalagat ćemo se za utvrđivanje, adekvatno budžetiranje i implementaciju širokog **programa refundiranja dijela povećanja troškova poslodavaca na ime isplaćenih plaća za održivo novozaposlene radnike i/ili održivo povećanih plaća postojećim radnicima** u sektoru malih i srednjih preduzeća
2. Zalagat ćemo se za utvrđivanje, adekvatno budžetiranje i implementaciju **programa finansiranja stručne prekvalifikacije i dokvalifikacije nezaposlenih i podzaposlenih lica** u skladu sa iskazanim potrebama tržišta rada.
3. Podržat ćemo, u saradnji s međunarodnim projektima, **sufinansiranje eksterno implementiranim i evaluiranim programima podrške projektima poslovnih i društvenih inovacija koje kandidira privatni sektor.**
4. Zalagat ćemo se za utvrđivanje, adekvatno budžetiranje i implementaciju širokog **programa refundiranja dijela troškova nabavljenih sredstava za rad i obavljenih certifikacija/standardizacije poslovanja**, prvenstveno za proizvođače izvoznike, i to u odvojenim linijama za mala i srednja preduzeća s jedne, i velike privatne kompanije s druge strane.
5. Zalagat ćemo se za regulaciju kojom će biti predviđena nakanda za reinvestiranje dobiti, za dio sredstava uloženih u nove određene investicije, za ograničeni prvi period poslovanja od osnivanja firme;
6. Zalagat ćemo se za formiranje **stručnih službi za podršku procesu pisanja projekata po EU standardima i za apliciranje na međunarodne i lokalne javne pozive, koje će biti zadužene za eliminaciju pojave nepotpunih prijava** i direktno pomoći razvoju društvenog iskustva pisanja i razrade kompleksnih projekata koji će biti ključan u procesu integracije u EU.

Pojednostaviti i postepeno smanjivati oporezivanje poslovanja, rada i dohotka

Kompleksnost oporezovanja rada i dohotka i odgovarajućih (van)budžetskih fondova u velikoj mjeri naslijedena je iz prethodnog sistema, a donekle modificirana na osnovu

iskustva velikih evropskih ekonomija. S obzirom na izražene razlike u socioekonomskim uslovima, smatramo da nije moguće kopirati zapadnoevropski model oporezivanja, zapadnoevropske zakone i očekivati zapadnoeuropske rezultate bez da ih prati odgovarajuće specifično društveno iskustvo i razvoj.

Stoga se kao naši ciljevi prirodno postavljaju aktivnosti na pojednostavljenju ukupnog pravnog okvira **poreznog opterećenja rada i dohotka**, a potom i na njegovoj **postepenoj redukciji** u ciljnim skupinama koju nije moguće provesti odjednom, s obzirom na već ranije preuzete obaveze.

S obzirom da se sveukupni plan ekonomskog razvoja zasniva na intenciji prema obje osnove: što skorije ostvarivanje što masovnijeg zapošljavanja bez obzira na kvalitet poslova dokle god je u zakonskim okvirima, i što brži razvoj oblasti s visokom dodatnom vrijednosti i izvoznih oblasti – **u ovom trenutku protivimo se bilo kakvom povećanju neto opterećenja na rad bez obzira na iznos naknada**, jer on može proizvesti kontraefekat, posebno u oblasti deficitarnih zanimanja i doprinijeti ubrzanju negativnih demografskih trendova i sveukupnog iseljavanja.

Shodno prethodno izrečenom:

- 1. Nećemo inicirati niti podržati izmjene propisa koje mogu uzrokovati povećanje ukupnih troškova poslodavcima** za i na isplate neto plaća zaposlenicima.
- 2. Temeljito ćemo analizirati i preispitivati inicijative koje bi dodatno ograničile pravo rada u određenim periodima**, jer smatramo da bi u ovom trenutku to moglo dovesti do pada potrošnje i, u određenoj mjeri, umanjenja potreba poslodavaca za radnicima. Rast radničkih prava u ovom trenutku nužno je osigurati dosljednom primjenom postojećih propisa i praćenim znatnim ekonomskim rastom koji će proširiti ponudu poslova i dovesti do uslova gdje se poslodavci moraju prilagoditi zahtjevnijem tržištu rada.
- 3. Zalagat ćemo se za ukidanje obavezne fiskalizacije u veleprodajnom sektoru** (u FBiH), s ciljem usklađivanja propisa i osiguravanja konkurentnosti na području cijele BiH, a u skladu s praksom zemalja EU i regionala.
- 4. Zalagat ćemo se za konsolidaciju poreznog opterećenja rada**, na način da se ukinu koncepti doprinosa iz plaće i doprinosa na plaću obzirom da isti nemaju funkcionalnu ulogu, te da se isti objedine u jedinstvene stavke predmetnih doprinosa. Na taj način **obezbijedit će se da je bruto plaća uistinu ukupni trošak poslodavca, da radnik**

vidi sveukupne troškove plaće, te pojednostaviti predmetni obračun plaće, vezanih doprinosa i poreza. Sama priroda ove mjere je tehnička.

5. Zalagat ćemo se za **ukidanje neoporezivih isplata - poreznih izuzetaka**, poput toplog obroka, naknade za prijevoz i sl. kojima se komplikuje sistem izračuna ukupne kompenzacije radnika, a koje služe kao indirektni način isplate većih neto plaća bez da iste uđu u obračun bruto osnovica za penzиона osiguranje. Ova mjeru proizvodi efekat na neto primanja zaposlenika, i zato mora ići istovremeno sa mjerom broj 6:
6. Zalagat ćemo se za **proporcionalno umanjenje stopa doprinosa za penziono, zdravstveno i osiguranje od nezaposlenosti, kako bi se amortizovalo ukidanje neoporezivih isplata i održao neutralni efekat** i na budžet i na plaće.
7. Zalagat ćemo se za izmjene zakona o porezu na dohodak s ciljem da se predviđi **postepeno, kroz više godina, povećanje neoporezive osnovice sa 300 KM na određeni varijabilni (ovisno o stepenu razvijenosti kantona, zaposlenju u privatnom ili javnom sektoru) procenat prosječne plaće u FBiH za prethodnu godinu, uz zadržavanje i postepeno uvećanje ličnih odbitaka za zavisne članove porodice** za sve radnike.
8. Zalagat ćemo se za izmjene relevantnih zakona o doprinosima na način da se **postepeno, kroz više godina, smanjuje stopa doprinosa** za penziona, zdravstveno i osiguranje od nezaposlenosti.
9. Razmotrit ćemo mogućnost, u dogovoru s predstavnicima udruženja poslodavaca, radničkih sindikata i nadležnih institucija, smanjenja perioda obaveze naknade plaće na teret poslodavca za vrijeme privremene sprječenosti za rad.
10. Zalagat ćemo se za **reviziju kvotnih obaveza utvrđenih Zakonom o profesionalnoj rehabilitaciji i oslobođanje novoosnovanih kompanija od obaveza utvrđenih Zakonom tokom prvog perioda poslovanja** (12 mjeseci, npr.).
11. **Nećemo inicirati niti podržati uvođenje novih ili povećanje postojećih parafiskalnih nameta.**
12. Tamo gdje budžetski okvir to omogućava, pokrenut ćemo procese **racionalizacije broja i umanjenja opterećenja uzrokovanih parafiskalnim nametima.**

Strane i domaće investicije i razvoj strateških grana privrede

S ciljem što bržeg ostvarenja što veće stope rasta bh. ekonomije, potrebne su tehničke mjeru pojednostavljenja procesa i procedura, postepeno smanjenje opterećenja rada i poslovanja, ali i privlačenje što većeg broja stranih (ali i poticanja domaćih) investicija, kako bi se što prije postigao zadovoljavajući stepen zaposlenosti. Pored toga, nužno je zadržati nukleus deficitarnih kadrova u oblastima visoke dodatne vrijednosti i primarne izvozne orijentacije. Shodno tome, opredijeljeni smo za:

1. Kapacitiranje i/ili transformaciju odgovarajućih ministarstava i službi (razvoja, poduzetništva, obrta, privrede i sl.) na način da se doda strateški fokus na:
 - a) **koordiniranu podršku i proceduralnu navigaciju** međunarodnim i domaćim investitorima koji su već iskazali kredibilan interes za investiranje u poslovanje na teritoriji BiH;
 - b) **prioritetnu implementaciju projekata nužnih za realizaciju** direktnih stranih i domaćih investicija – posebno u razvoju poslovnih i industrijskih zona, uz jasnu koordinaciju svih relevantnih nivoa vlasti;
 - c) **formuliranje mjera za privlačenje direktnih stranih investicija i konkurisanje susjednim zemljama** uz ostvarivanje međunarodnih kontakata i reprezentacije;
 - d) **refundiranje administrativnih i proceduralnih troškova za direktne strane investicije sa značajnom vrijednosti ulaganja** (preko 2 miliona KM, npr.) i **značajnim brojem zaposlenih** (više od 25 osoba, npr.), ali i poticanje investiranja domaćeg kapitala kroz razmatranje i uvođenje stimulativnih poreskih mjera;
2. Kontinuirano **uzdržavanje od povlačenja dobiti iz preduzeća u većinski državnom vlasništvu i reinvestiranje dobiti**, posebno u **energetskom** i sektorima komunikacijskih i namjenskih tehnologija;
3. Obezbeđivanje **stimulativnih kreditnih linija za investicione i razvojne projekte strateških kompanija** i sektora;
4. Zasebne linije **stipendiranja i kreditiranja obrazovanja i školskog/studentskog života za kadrove u deficitarnim strateški bitnim oblastima**;
5. **Postepeno restrukturiranje rudnika i konzerviranje trenutno kontinuirano nerentabilnih rudnika u strateške energetske rezerve koje je moguće reaktivirati po potrebi**, uz zadržavanje nužnog nukleusa znanja i kontinuirano obrazovanje;
6. Zalagat ćemo se za **održavanje elektroenergetske nezavisnosti Bosne i Hercegovine, poštivanje i upotrebu najmodernijih ekoloških standarda koliko je moguće** i postepeno činiti šиру tranziciju ka ekološki prihvatljivijim modelima proizvodnje električne energije, uvažavajući polaznu tačku bh. ekonomije i zagovarajući odgovarajuću pomoć inostranih investitora i partnera.

4. POLJOPRIVREDA

Bosna i Hercegovina sa 0,36 ha poljoprivrednog zemljišta po stanovniku nalazi se na donjem pragu prosječno bogatih zemalja ovim resursom, odnosno vrlo blizu svjetskih zemalja koje se ubrajaju u siromašne zemlje po pitanju posjeda poljoprivrednog zemljišta.

Kako je proizvodnja hrane u svijetu sve veći izazov, ograničen resurs poljoprivrednog zemljišta nam nameće preispitivanje „luksusa“ neobrađenog poljoprivrednog zemljišta, koje je neophodno staviti u funkciju poljoprivredne proizvodnje. Podatak da je u Bosni i Hercegovini **obrađeno tek nešto više od polovine (55-60%) poljoprivrednog zemljišta** vodi zaključku da imamo značajan neiskorišteni prostor za razvoj primarne poljoprivredne proizvodnje, time i razvoj vlastite prehrambene industrije, kao i razvoj sela.

Naša zemlja raspolaže sa 2,57 miliona hektara poljoprivrednog zemljišta, od čega je 1,5 miliona hektara obradivog zemljišta. Jedan dio neobrađenog zemljišta je u privatnom vlasništvu, dok je značajan dio u državnoj svojini, te **nepostojanje Ministarstva poljoprivrede na državnom nivou otežava gospodarenje** ovim zemljištem i njegovo stavljanje u funkciju.

Ako, uprošteno, u finansijskom smislu izrazimo prihod po hektaru u slučaju zasijanosti osnovnim poljoprivrednim kulturama, vidjet ćemo da naša zemlja po osnovu neobrađenog poljoprivrednog zemljišta **propušta generirati prihod od 500 do 600 miliona konvertibilnih maraka godišnje**. Ukoliko se uzme u obzir ukupna prateća industrija u ovoj oblasti, te ako se dodatno procijeni obuhvat prehrambene industrije i trgovačkih lanaca, ovaj iznos penje se i na milijardu KM.

Zbog nivoa razvijenosti stočarstva u našoj zemlji već je evidentan nedostatak zemljišta za proizvodnju kabaste hrane za stoku, silažnog kukuruza i žitarica. Osim što se nalazimo na donjoj granici prosječno bogatih zemalja poljoprivrednim zemljištem, sama konfiguracija i usitnjenošć parcela predstavlja veliki problem i ograničavajući faktor za razvoj primarne poljoprivredne proizvodnje. Oko 60% poljoprivrednog zemljišta nalazi se na visinama iznad 500 metara nadmorske visine. Više od 70% površina izloženo je eroziji, a preko 80% zemljišta ima nagib iznad 12% što uvelikoj mjeri limitira mehaničku preradu tla. Svega 14% zemljišta spada u prve tri klase upotrebne vrijednosti zemljišta.

Ovi podaci nam još više ukazuju na potrebu da se neobrađeni dio poljoprivrednog zemljišta privede namjeni.

Kako su većina poljoprivrednih parcela, koje nisu obrađene, stavljene na raspolaganje lokalnim zajednicama, odgovornost stavljanja u funkciju ovog zemljišta upravo je na lokanim zajednicama. Mali broj njih pokrenuo je značajne aktivnosti koje su usmjerene ka ovom cilju. Zbog zapuštenosti zemljišta potrebno je da lokalni nivoi vlasti izvrše **kultivaciju neobradivog zemljišta u obradivo** i usmjere ga ka zainteresiranim stranama za pokretanje poljoprivredne proizvodnje na tim parcelama. Prije svega, potrebno je sredstva od pretvorbe poljoprivrednog zemljišta u građevinsko zemljište usmjeriti na kultivaciju preostalog neobradivog zemljišta, a poticajnom politikom motivirati i fiskalnom politikominicirati privatna lica da stave u funkciju neobrađeno zemljište koje se nalazi u privatnom vlasništvu.

Značajnu korist donijela bi uspostava **registra poljoprivrednog zemljišta** koje se koristi za poljoprivrednu proizvodnju. Riječ je o zemljištu koje je evidentirano i nalazi se u sistemu poljoprivrednih poticaja – a sve s ciljem da se dio poticajnih sredstava formulira prema hektaru obrađene površine, što bi bilo znatna poticajna politika za što veći udio obrađenog poljoprivrednog zemljišta.

Nedostatak zemljišta za obradu, usitnjene parcele, parcele na višim nadmorskim visinama, parcele u nagibima i dr. jasno ukazuje na činjenicu da je u našoj zemlji limitiran prostor za razvoj velikih poljoprivrednih sistema te da se **glavnina poljoprivredne proizvodnje zasniva na malim i srednjim poljoprivrednim gazdinstvima**. U tom smislu neophodno je formulirati poticajnu politiku koja bi ograničila i posebno regulirala poticaje za velike proizvođače i njihovog odvajanja od malih i srednjih proizvođača.

Vrlo bitnu ulogu u razvoju primarne poljoprivredne proizvodnje igra i osigurano **tržište za plasman poljoprivrednih proizvoda**. U tom smislu značajno je osigurati da naša zemlja ima razvijene sisteme prehrambene industrije, koja bi bila nosilac aktivnosti otkupa i prerade poljoprivrednih proizvoda. Poljoprivredni i prehrambeni sektor zemlje su oslonjeni jedan na drugi i neophodno je da se međusobno podupiru. Također, značajnu ulogu u razvoju poljoprivredne proizvodnje ima i pomoć u obezbjeđenju plasmana poljoprivrednih proizvoda na inostrana tržišta. U kontekstu sigurnosti i održivosti poljoprivredne proizvodnje neminovna je adekvatna regulacija tržišta poljoprivrednim i prehrambenim proizvodima putem državnih robnih rezervi koje bi se pojavile kao regulator.

Posebno limitirajući faktor za razvoj poljoprivredne proizvodnje u Bosni i Hercegovini je **konkurentnost naših proizvoda** sa proizvodima drugih zemalja, naročito zemalja EU. Nedovoljna produktivnost u proizvodnji, neadekvatna opremljenost, vrlo mala otpornost na klimatske promjene, nedostatak inovacija u poljoprivredi, a posebno nedovoljna i neadekvatno usmjerena poticajna sredstva u poljoprivredi izražavaju našu nekonkurentnost na otvorenom tržištu, što za konačan ishod ima stagnaciju u razvoju primarne poljoprivredne proizvodnje. Dokaz navedenim činjenicama je **stagnacija razvoja biljne proizvodnje** u Bosni i Hercegovini, koja već godinama ne doživljava ni najmanji napredak. Najvažniji segment poljoprivredne proizvodnje u dijelu biljne proizvodnje je proizvodnja žitarica (s udjelom od gotovo 60% zasijanih površina), zatim slijede krmno bilje (26%), povrće (15%) i industrijsko bilje sa svega 1% udjela.

Kada je riječ o **stočarskoj proizvodnji**, njen udio u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji je oko 37%, što je veoma **mali udio u poređenju sa zemljama razvijene poljoprivredne** proizvodnje. Ovaj procenat u najvećoj mjeri čini proizvodnja mlijeka kao najznačajniji faktor stočarske proizvodnje u BiH, koja je u stalnom porastu, dok je u posljednjoj deceniji primjetan **pad proizvodnje mesa. Proizvodnja mlijeka** je vezana uz prehrambeni sektor za preradu mlijeka i proizvodnju mliječnih proizvoda, koji je jedan od najrazvijenijih i najorganizovanijih segmenata prehrambene industrije u Bosni i Hercegovini. Mljekarstvo je osnov razvoja i strateška grana stočarske proizvodnje u kojoj danas u Bosni i Hercegovini učestvuje 13-14 hiljada poljoprivrednih gazdinstava. Za razliku od mljekara, tvornice za preradu mesa u Bosni i Hercegovini su prinuđene određen dio sirovine za preradu tražiti izvan granica naše zemlje.

Vodeći se prethodno predstavljenom slikom stanja, cijenimo da je u oblasti poljoprivredne proizvodnje u Bosni i Hercegovini potrebno preuzeti niz koraka i sistemskih mjera u cilju pobošanja uvjeta poslovanja poljoprivrednih gazdinstava i povećanja obima proizvodnje, razvoja produktivnosti, kvaliteta proizvoda, povećanja konkurentnosti i povećanja nivoa otpornosti ove proizvodnje na klimatske promjene.

4.1 Pravci djelovanja

1. Izraditi **registrovati** poljoprivrednog zemljišta koje se koristi u poljoprivrednoj proizvodnji, a koje se nalazi u sistemu poticaja;
2. **Identificirati neobrađeno poljoprivredno zemljište** i u saradnji s lokalnim zajednicama izraditi ukupan plan aktivnosti na kultivaciji zemljišta, privođenja namjeni, te njegovoj dodjeli zainteresiranim poljoprivrednim proizvođačima;

3. Sredstva koja dolaze iz **taksi za pretvorbu** poljoprivrednog zemljišta vratiti u poljoprivredni sektor, s osnovnim ciljem kultivacije neobrađenog zemljišta i stvaranja uvjeta uređenja zemljišta za poljoprivrednu proizvodnju;
4. Predložiti **izmjene u fiskalnom sistemu** koje bi poticale na stavljanje neobrađenog zemljišta u funkciju poljoprivredne proizvodnje i stvaranja što većeg udjela obradivih površina;
5. Usaglasiti i **uskladiti poticajne mjere** za poljoprivredu na nivou entiteta, kantona, gradova i općina i usmjeriti ih na dostizanje zadanih ciljeva iz strategije razvoja poljoprivredne proizvodnje;
6. **Redefinirati poticajnu politiku i način dodjele** poticaja, čime bi se odvojila poticajna politika za velike sisteme u odnosu na srednja i mala poljoprivredna gazdinstva, usmjerili poticaji prema hektaru obrađenog zemljišta, a u cilju postizanja što većeg udjela obrađenog zemljišta u ukupnim površinama poljoprivrednog zemljišta;
7. Usklađivanje poticajne politike sa Zajedničkom **poljoprivrednom politikom Evropske unije**, a s ciljem pripreme ukupnog poljoprivrednog sektora za proces pristupanja Bosne i Hercegovine Evropskoj uniji;
8. Izraditi poseban plan razvoja i ulaganja u proizvodnju **visokovrijednih poljoprivrednih proizvoda**, usmjeravajući dio poticajnih sredstava u ove svrhe;
9. Jačati **transparentnost** i mehanizme nadzora nad dodjelom i dosljednom implementacijom poticaja;
10. Poljoprivredne i veterinarske institucije staviti u funkciju **savjetovanja poljoprivrednih proizvođača** i kadrovske ih osnažiti te težiti osnivanju seleksijskih poljoprivrednih službi;
11. Ulagati značajna sredstva u **obrazovanje i obuke** poljoprivrednih proizvođača, s ciljem ovladavanja vještina za postizanje što bolje produktivnosti, efikasnosti, kvaliteta i konkurentnosti;
12. U razvojnim bankama (i komercijalnim, putem subvencioniranja) planirati posebne **stimulativne kreditne linije** za razvoj poljoprivrede, koje bi u svim segmentima bile usklađene s trenutnim potrebama u primarnoj poljoprivrednoj proizvodnji, a čiji uvjeti bi bili usaglašeni i prihvatljivi za poljoprivredne subjekte;
13. Sistem **robnih rezervi** uključiti u regulaciju tržišta poljoprivrednih proizvoda;
14. Regresirati **ulazne komponente** u poljoprivrednoj proizvodnji, kao što su sjemenski materijal, đubriva, pogonska goriva i dr.
15. Podržavati programe i projekte **zaštite i unapređivanja domaćih autohtonih poljoprivrednih sorti i proizvoda**;

5. RADNIČKA PRAVA

Prava radnika u Bosni i Hercegovini regulisana su zakonima o radu na nivou entiteta, kantona i Distrikta Brčko te kolektivnim ugovorima. Dodatno, u korpus radnog zakonodavstva spadaju i zakoni o zaštiti na radu, mirnom posredovanju u sporovima, vijećima zaposlenika, praznicima, štrajku i drugim zakonima, uredbama, pravilnicima i propisima. Ova zakonska rješenja, iako slična, variraju u pojedinim oblastima, što dovodi do **nejednakog tretmana radnika u različitim dijelovima zemlje**. Nadalje, presude oba entitetska Ustavna suda svjedoče o kršenju radničkih prava u samom entitetskom radnom zakonodavstvu, što ukazuje na potrebu njegove reforme. Istovremeno, postojeća zakonska rješenja ne nude dovoljnu zaštitu osnovnih prava radnika, njihovog dostojanstva, mogućnosti ostvarivanja prihoda dovoljnih za dostojanstven život, njihovog zdravlja, sigurnosti i slobodnog vremena. Mali je broj privrednih subjekata koji se obavezao na Povelju o poštivanju ljudskih prava u poslovanju.

U posebno teškom položaju nalaze se radnici i radnice u realnom sektoru, odnosno **dijelu realnog sektora**, koji nisu adekvatno plaćeni, čije zdravlje na radnom mjestu nije na odgovarajući način zaštićeno, čiji radno-pravni status nije adekvatno riješen ili im se plaće isplaćuju mimo legalnih novčanih tokova, koji često rade prekovremeno i bez propisane naknade te ne ostvaruju prava na obavezan dnevni, sedmični i godišnji odmor, bolovanje i trudničko odsustvo. Ovakvo stanje za posljedicu ima odljev radne snage, opterećenje zdravstvenog sistema, egzistencijalnu i pravnu nesigurnost radnika, smanjenje penzijske osnovice i manje sredstava u penzionim fondovima, te smanjenje ionako niske stope nataliteta. Radnici u Bosni i Hercegovini nezadovoljni uvjetima rada masovno odlaze, prvenstveno u zemlje Evropske unije, što već sada uzrokuje nedostatak kvalifikovane radne snage u pojedinim sektorima (građevinarstvo, industrije i dr.) što, ukoliko se sadašnji trendovi nastave, u budućnosti može dovesti do privrednog i demografskog posrnuća zemlje.

Poslodavci se, s druge strane, često žale na visinu izdvajanja i opterećenja na plaće i fiskalne i parafiskalne namete, dok vlasti na svim nivoima često ne čine dovoljno kako bi se položaj radnika unaprijedio kroz smanjenje ovih davanja, budući da bi to ugrozilo budžete i u konačnici – njihova primanja. Na taj način pogoršava se animozitet između poslodavaca i radnika, dodatno otežavajući već **otežan ekonomsko-socijalni dijalog**.

Primjena postojećih zakona i kolektivnih ugovora dodatno je otežana i zbog **nedovoljno**

snažnih i utjecajnih sindikata, slabih kapaciteta **inspekcijskih organa** te slabosti pravosudnih organa u obračunu sa sveprisutnom korupcijom i privrednim kriminalom.

5.1 Pravci djelovanja

1. Dosljedna primjena postojećeg radnog **zakonodavstva** i reforma odredbi koje nisu u skladu s pozitivnim praksama zemalja regiona i Evropske unije;
2. Institucionalna podrška osiguravanju prava na rad, pravičnu naknadu i slobodno vrijeme koji omogućavaju dostojan život i razvoj pojedinca i porodice;
3. **Podršku sindikatima** i sindikalnim naporima na unapređenju prava i položaja radnika;
4. Unapređenje i povećanje kapaciteta inspekcijskih organa, kako bi se osigurala zaštita prava i zdravlja radnika;
5. Rasterećenje privrede uz garanciju proporcionalnog **povećanja primanja** radnika;
6. Podrška programima **prekvalifikacije** nezaposlenog kadra, kako bi se ublažio utjecaj odljeva radne snage u pojedinim privrednim sektorima;
7. Stimuliranje zapošljavanja **ugroženih** kategorija stanovništva;
8. Poticanje poslodavaca koji pružaju kvalitetna, sigurna i **stimulativna radna mjesta**;
9. Osiguranje **prava žena radnica** na radnom mjestu, s posebnom pažnjom na poštovanje prava trudnica i majki;
10. Podrška i promocija **usvajanja povelje o zaštiti ljudskih prava u poslovanju**, koja između ostalog predviđa:
 - jednak odnos prema svim uposlenicima, bez ikakve diskriminacije;
 - osnove za pronalaženje radnika, njihovo angažiranje, obuku, naknadu za rad i napredovanje su kvalificije, učinak, znanje, vještine i iskustvo;
 - nepostojanje tolerancije za uvredljivo niti bili kakvo neprimjereno ponašanje, nepravično postupanje, odmazdu ili zlostavljanje bilo koje vrste, kako na radnom mjestu tako i van radnog mjeseta tokom svih aktivnosti vezanim za poslovanje;
 - poštivanje prava zaposlenika na udruživanje i formiranje radničkih sindikata, te uspostava konstruktivnog kontinuiranog dijaloga;
 - očuvanje radnog okruženja bez nasilja, zlostavljanja, prijetnji i sličnih uznemirujućih i ugrožavajućih okolnosti, poštujući privatnost i dostojanstvo zaposlenika;
 - zabrana prisilnog angažmana i svakog oblika prinudnog rada;
 - poštivanje propisa o minimalnoj starosti za radni angažman, ne angažirajući

- osobe koje su mlađe od 18 godina za pozicije koje se smatraju rizičnim;
- potpuno poštivanje zakona koji određuju visinu plaće, radno vrijeme, prekovremeni rad i dodatke na plaću;
- uspostava sistema komunikacije koji maksimalno štiti povjerljivost, za sve prijave zaposlenih, a u vezi s kršenjem ljudskih prava, kao i nadležnu osobu za prijem žalbi i adekvatno postupanje po njima, uz uključivanje viših istanci, sudskih i vansudskih, ukoliko nije moguće njihovo interno rješavanje;
- posvećivanje pojednicima i grupama koje su posebno ranjive u smislu radnog angažmana i zaštite prava, te pitanjima koji su posebno aktualna u BiH: zaposlenice trudnice i porodilje, lica s invaliditetom, marginalizirane grupe, Romi i druge manjine, opasni uvjeti rada, kontrola prekovremenog rada i dr.

6. PRAVOSUĐE, SIGURNOST I PRAVDA

Trenutno stanje u pravosuđu je loše, zbog čega je povjerenje građana u njega, najblaže rečeno, svedeno na minimum. Dio problema leži u postojećim **propisima** koje treba unaprijediti kako bi se preduprijedile nove afere. Ipak, za trenutno stanje bh. pravosuđa primarno je odgovoran **ljudski faktor** zato što se ono nalazi pod političkim pritiscima i kontrolom. Ta **politička kontrola** ne dozvoljava utvrđivanje odgovornosti pojedinaca za propuste i probleme u pravosudnim institucijama.

Nakon zahtjeva za članstvo Bosne i Hercegovine u **Evropsku uniju**, Vijeće EU je te 2016. godine od Evropske komisije zatražilo analitičko mišljenje o zahtjevu BiH. Na osnovu toga EU je dala Bosni i Hercegovini listu "ključnih prioriteta" kao uvjeta za prelazak u narednu fazu tj. status kandidata i pregovore o pristupanju. Definirano je 14 prioriteta, između ostalog, u oblasti vladavine prava identifikovane su **izmjene Zakona** o Visokom sudskom i tužilačkom vijeću kao načina da se poboljaša način izbora sudija i tužilaca te jača integritet nosilaca pravosudnih funkcija.

U martu 2019. godine Evropska komisija (Komisija) je pokrenula „Inicijativu EU za pojačano praćenje vladavine prava u BiH“, usmjerenu na temeljne uzroke nedostataka u sistemu vladavine prava BiH. Grupa nezavisnih viših stručnjaka iz oblasti vladavine prava, koju je predvodio bivši njemački sudija i pravni ekspert Komisije g. Reinhard Priebe izradila je izvještaj u okviru Mišljenja Komisije (ekspertna grupa), u kojem se napominje da se imenovanja i napredovanja u svim segmentima javnog života moraju zasnivati na kvalifikacijama i stručnosti te da je potrebno ponovo izgraditi povjerenje građana u institucije i da svako **javno djelovanje mora podlijegati odgovornosti**. Odgovornost se, po mišljenju ekspertne grupe, mora uspostaviti prije svega reakcijom na loše rezultate i neprimjerena ponašanja te borbom protiv nekažnjivosti. Također, izvještaj Misije OSCE-a konstatuje da se uočava da se određeni segmenti u pravosuđu, uključujući i one unutar VSTV-a BiH, mogu motivisati određenim drugim faktorima, a ne poštivanjem zakona i etičkih principa, kako to dolikuje nosiocima takvih funkcija. Misija OSCE konstatuje da se takav utisak potvrđuje kada se pogleda proces imenovanja sudija i tužilaca, pogotovo onih na rukovodećim pozicijama.

6.1 Pravci djelovanja

1. Politička podrška uspostavi nezavisnog, snažnog i učinkovitog pravosuđa,

oslobođenog utjecaja i kontrole politike i interesnih grupa;

2. Izmjene Zakona o Visokom sudskom i tužilačkom vijeću, odnosno donošenje novog zakona, kao načina da se poboljaša **način izbora sudija i tužilaca**, jača integritet nosilaca pravosudnih funkcija i njihova disciplinska odgovornost;
3. Izmjene zakona o krivičnom postupku kako bi **oštećeni** i njegov punomoćnik mogli imati aktivnu ulogu u postupku u smislu predlaganja dokaza, ispitivanja svjedoka i vještaka i td. čime bi oštećeni bio značajan korektiv za nezakonite postupke ovlaštenog tužioca.
4. Uspostavu koncepta da svako **javno djelovanje mora podlijegati odgovornosti**. Ogromna ovlaštenja tužilaca moraju biti praćena zakonskim odredbama o utvrđivanju njihove odgovornosti za učinjene propuste.
5. Tretiranja **kriminala nosilaca pravosudnih funkcija** prioritetom u radu pravosuđa;
6. Preciznije regulisanje **postupka istrage** u smislu obaveze tužioca na primjenu adekvatnih istražnih radnji, striktnog regulisanja rokova za poduzimanje istražnih radnji i načina rješavanja pritužbi protiv tužilačkih odluka. Također, regulisanje zaštite tužilaca od nelegitimnih naredbi prepostavljenih glavnih tužilaca, a sve to u kontekstu prakse Evropskog suda za ljudska prava.
7. Preciznije regulisanje primjenu načela *in dubio pro reo* i **aktivnija ulogu suda** u situacijama sumnjivo potvrđenih optužnica, jer se način potvrđivanja optužnica sveo na puki formalizam.
8. Bolje preciziranje formulacija disciplinskih prekršaja i postupka **utvrđivanja disciplinske odgovornosti** sudija i tužilaca, s ciljem poboljšanja rada Ureda disciplinskog tužioca.
9. Kapacitiranje tužilaca i uspostavu subordinacije s policijom, ali i jačanje sudske kontrole nad tužilačkim odlukama i radom tužilaca, u smislu prevencije i sankcioniranja disciplinskih prekršaja, te izgradnju kapaciteta za mogućnost eksertske inspekcije predmeta, u transparentnom procesu;
- 10. Kapacitiranje sudova** potrebnim resursima s ciljem brzih i efikasnih postupaka i postizanja visokog kvaliteta postupanja;
- 11. Reformu policije**, kroz njeno reorganiziranje u kontekstu bolje zastupljenosti struke, transparentnog zanavljanja kadrova i pravednijeg procesa napredovanja, modernizaciju, edukaciju i razvoj sistema cyber sigurnosti, uz jačanje državne koordinacije policije na cijelom teritoriju BiH i poboljšanje rezultata državnih sigurnosnih agencija u ključnim oblastima;

7. JAVNE FINANSIJE

Javne finansije svih nivoa vlasti u BiH (državni, entitetski, kantonalni, općinski) čine njihovi prihodi (porezi, akcize, takse, naknade i drugo) i rashodi, onako kako ih definišu njihovi budžeti. Karakter javnih prihoda, također, imaju i namjenski doprinosi (za penzionalno i invalidsko osiguranje, zdravstveno osiguranje, osiguranje od nezaposlenosti i sl.) koji su djelimično usmjereni ka trezoru (kao što je učinjeno s federalnim PIO fondom) ili ka vanbudžetskim fondovima (kakvi su fondovi kantonalnih zavoda zdravstvenih osiguranja), pa se samim tim (ne) prikazuju kao dio budžeta, zajedno sa svojim rashodovnim stranama (upravljanje fondovima i osiguranicima, prateće isplate i sl.).

Glavni izvori javnih prihoda su porez na dodanu vrijednost (PDV) koji skuplja državni nivo i distribuira nižim nivoima vlasti, akcize na specifične proizvode (gorivo, alkohol, cigare i sl.), a zatim i specifični prihodi koje prikupljaju entiteti (doprinos za penzionalno osiguranje, dio doprinsa za zdravstveno osiguranje) i kantoni u FBiH (porez na dohodak, doprinos za zdravstveno osiguranje, porez na promet nekretninama). Općine također mogu uspostaviti specifične takse i parafiskalne namete, u skladu sa propisima svog i viših nivoa (npr. taksa na isticanje firme).

Glavna odredišta javnih rashoda su ukupni troškovi plaća za javnu administraciju i djelatnike u javnom sektoru, prava i naknade u oblastima finansijske, socijalne i zdravstvene podrške, te kapitalne investicije, investiciono održavanje i stimulativne mjere za razvoj privatnog preduzetništva i privrede. Ilustrativan primjer je budžet Kantona Sarajevo za 2018. godinu, koji je iznosio oko 760 miliona KM (ne uključujući oko 400 miliona KM fondova zavoda zdravstvenog osiguranja KS), od čega je 350 miliona KM (45%) išlo za plaće i naknade, dominantno za obrazovni (210 miliona KM) i sigurnosno-pravni sektor (82 miliona KM), dok je kantonalna zakonodavna i izvršna vlast porezne obveznike koštala oko 20 miliona KM (3% budžeta). Istovremeno, kapitalni, projektni budžeti su se kretali od 50 do 100 miliona KM, dok je ostatak utrošen po osnovu finansijske i zdravstvene potpore građanima po pripadajućim osnovama.

Kao zaključak se nameću činjenice da je prihodovna strana bazirana na potrošnji i zaradi građana, dok je rashodovna strana funkcija javnog administrativnog aparata, javnih usluga, finansijskih i zdravstvenih prava, javnih investicija i razvojnih programa. S obzirom na nerazvijeno tržište i instrumente finansijskog poslovanja, visoku stopu

nezaposlenosti, razvijenu neformalnu ekonomiju i neadekvatne instrumente i propise za njeno suzbijanje, kao i nestimulativno poslovno okruženje i uvjete poslovanja, jasno je da se u oblasti prihodovne strane javnih financija mogu ostvariti brojna poboljšanja i uvećati ih rastom sveukupne ekonomske aktivnosti, čak i uz umanjenja određenih poreznih ili doprinosnih stopa.

Rashodovna strana opterećena je brojnim i često međusobno preklapajućim, a individualno nedostatnim rashodima finansijske i zdravstvene podrške građanima, kao i visokim rashodima javnog sektora u odnosu na ostvarene prihode. Specifičan problem predstavlja i razmjerne kompleksan sistem raspodjele javnih prihoda, te odsustvo vidljivih rezultata politika lokalnih zajednica u oblasti razvoja lokalne ekonomije po pitanju budžeta i njegovog uvećanja. Navedenom kompleksnosti umanjen je poticajni element nižim nivoima vlasti da sekvencama ekonomskih mjera proizvedu vidljive fiskalne efekte po svoje budžete, pa se sveukupna ekonomska politika svodi na individualne grantove, dok se makroekonomska zbivanja dešavaju po principu „sama od sebe“, i sa njima se kreću i javne finansije.

S obzirom na izraženo iseljavanje stanovništva i nedovoljan ekonomski rast, kao i tok odlaska poslijeratnih (tzv. baby-boom) generacija u penziju, te s obzirom na kratkoročne i dugoročne posljedice COVID-19 pandemije, očekuje se i dodatni pritisak na rashodovnu stranu javnih financija, uz tek ograničene mogućnosti unaprjeđenja prihodovne strane.

Stoga se Narod i Pravda programski opredjeljuje za sljedeće principe, mjere i projekte, koji imaju za cilj pomoći našim ostalim naporima, primarno u oblasti privrednog i infrastrukturnog razvoja, te ih posmatramo kao dio sveukupnog procesa transformacije privrede i javnih financija kako bi dobile povoljniju, fer strukturu, bile efikasno i efektivno prikupljane i transparentno locirane tamo gdje je to zaista potrebno, uz odgovarajuće zaštitne i revizorske mehanizme.

7.1 Pravci djelovanja

Prihodi

S ciljem uspostave transparentnog “puta novca” kroz sistem javnih finansija, poštenog i kapacitiranog sistema prikupljanja javnih prihoda, te u konačnici i njihovog rasta, Narod i Pravda programski se deklariše za sljedeće:

1. Zalagat ćemo se za **novu sistematizaciju unutar Porezne uprave Federacije BiH i**

njeno kadrovsko jačanje u oblasti digitalizacije usluga i efikasne komunikacije sa svim nivoima vlasti i privatnim sektorom, **finansijske forenzičke i detekcije financijskih anomalija** usvrhe pravovremenog uočavanja mehanizama izbjegavanja plaćanja poreza, kao i **terenskih inspektorata** koji će na osnovu **transparentnih i reduciranih checklisti** pristupati kontroli poreznih obveznika. Zalagat ćemo se za **uvođenje dvostrukе kontrole i revizije obavljenih inspekcija**, s ciljem osiguranja **fer i poštene kontrole** poreznih obveznika.

2. Zalagat ćemo se za **pojednostavljenja u procesu uplate javnih prihoda i njihove kontrole**, kako bi se izmirivanje i dokazivanje izmirivanja obaveza prema državi krajnje olakšalo
3. Zalagat ćemo se za **postepenu tranziciju** s trenutnog sistema raspodjele javnih prihoda na sistem **koji proizvodi vidljiv rast javnih prihoda tamo gdje raste ekonomska aktivnost i naplata javnih prihoda**, uz zadržavanje principa da se područja koja su **ispod prosječno razvijena dodatno stimuliraju** kroz **razvojne projekte, umanjenja poreznih obveza** na datim područjima, ili kroz **direktne finansijske injekcije u budžete**

Rashodi

S ciljem postepene tranzicije ka razvojno orijentiranim javnim budžetima, Narod i Pravda programski se deklariše za sljedeće:

1. **Optimizaciju operativnih javnih rashoda** kroz **objedinjene javne nabavke** i postizanje povoljnijih cijena na tržištu, analizu i **reviziju utroška sredstava i umanjenje pojave “parkiranja” budžetskog novca** na stavke koje se kontinuirano realiziraju u mjerama znatno manjim od budžetiranih;
2. S ciljem povećanja transparentnosti i lakše razumijevanja budžeta od strane javnosti, posebno se fokusirajući na kretanje budžeta kroz godine, zalagat ćemo se za **donošenje propisa o jedinstvenom okviru za dokumentiranje svih javnih budžeta**, od općinskih pa naviše, kako bi svi budžeti pratili **jedan format**, omogućili **uporedivost budžetskih stavki kroz prethodne godine**, olakšali **pravovremeno praćenje realizacije budžeta**, uspostavili jedinstven **standard dokumentiranja projekata** u budžetu, **vremenskih okvira** i načina njihove realizacije, **veze budžetskih stavki sa strateškim dokumentima** nivoa vlasti na koji se isti odnosi, kao i dokumentovali izdatke planirane **dokumentima okvirnog budžeta za buduće godine**.
3. Zalagat ćemo se za **ograničavanje naknada po osnovu rada u institucijama s**

drugim mjestom prebivališta.

4. Zalagat ćemo se za uspostavu sistema **proaktivne transparentnosti**, implementacijom **javnih registara** kojima će se **bilježiti javni rashodi** po osnovu plaća i naknada za **zaposlene u javnom sektoru**, po osnovu grantova i poticaja za pojedince i pravne subjekte, te po osnovu **javnih nabavki**, čije **održavanje i stavljanje na raspolaganje javnosti** će biti zakonska obaveza.
5. Zalagat ćemo se za **novi koncept sistematizacije radnih mjesta, individualizirane za specifičnosti subjekata za koje se radi**, koja će imati za cilj uspostavu **podrške za moderne radne procese**, i koja će **favorizirati operativni u odnosu na upravni segment**, uvažavajući potrebe upravnog segmenta, kao i **ograničene financijske mogućnosti** javnog budžeta.
6. Zalagat ćemo se za **efikasnu i operativnu višefaznu kontrolu zapošljavanja u javnom sektoru**, nastojeći osigurati zapošljavanja kada je to zaista potrebno, uz što više instanci involviranih u evaluaciju potrebe.
7. Zalagat ćemo se za odgovarajuće **kadrovsко jačanje i kapacitiranje institucija za financijsku reviziju i reviziju učinka** te **uvodenje sistema odgovornosti i sankcioniranja** u slučaju utvrđenog neetičnog i neodgovornog upravljanja javnim dobrom, tj. za negativne i revizorske izvještaje s rezervom odnosno sporne nalaze revizije.
8. Uvažavajući političke kompleksnosti i uspostavljene ustavne i zakonske okvire, zalagat ćemo se za racionalizaciju funkcija javne uprave kroz **koordinirano prenošenje pogodnih funkcija i ovlasti sa nižih na više nivoe** vlasti tamo gdje je to poželjno, moguće i gdje doprinosi proklamovanim ciljevima, a s ciljem **nepodvajanja funkcija, povećanja efikasnosti i efektivnosti i ostvarivanja organizacijskih ušteda**.
9. Nova nenamjenska budžetska sredstva (npr. po osnovu ekonomskog rasta) **primarno ćemo usmjeravati u investicione, razvojne i projekte i programe podrške daljem razvoju privrede ili povećanju kupovne moći građanstva**.

8. JAVNA UPRAVA

Javna uprava u Bosni i Hercegovini je glomazna, često neefikasna i nedovoljno transparentna. Postojanje tri nivoa vlasti - četiri u FBiH - u zemlji dovelo je do omasovljavanja organa javne uprave i kadra koji je u njih zaposlen. Tragom ove problematike, na državnom nivou je još 2004. godine formiran Ured koordinatora za reformu javne uprave, te su u narednim godinama usvojene i strateške smjernice i akcioni planovi za odvijanje ovog ključnog procesa. **Strateški okvir za reformu javne uprave u Bosni i Hercegovini 2018-2022. godine** navodi kako "reforma javne uprave treba omogućiti učinkovitu provedbu zakona i na dokazima zasnovanih javnih politika, stvoriti transparentnu, korisnicima orijentisanu, profesionalnu, djelotvornu i dobro organizovanu i odgovornu javnu upravu, koja će biti u stanju da postane istinski pokretač društvenog i ekonomskog razvoja" ali se, uz rijetke izuzetke na državnom nivou, stiče dojam da reforma stagnira, a građani bivaju sve nezadovoljniji uslugama i načinom rada javne uprave.

8.1 Pravci djelovanja

1. Sveobuhvatnom reformom javne uprave podrazumijevamo prvenstveno **reviziju potreba** te **usklađivanje javne uprave sa strateškim ciljevima** na svim administrativnim nivoima u Bosni i Hercegovini. **Javne politike** donosit ćemo planski i strateški, s jasnim pregledom njihove opravdanosti, ishoda, svrhe, plana implementacije, troškova i potrebnih resursa. Insistirat ćemo na **vertikalnoj i horizontalnoj usklađenosti javnih politika**, ali i mehanizmima implementacije, kako bi se postigli željeni ciljevi i omogućio društveni i ekonomski razvoj.
2. U okviru reforme, vršit ćemo analize i revizije **sistematisacije radnih mjeseta** na bazi na objektivnih, budućnosti orijentiranih potreba društva i građana, a ne na stranačkom zapošljavanju, hiperprodukciji administrativnog kadra i nejednakoj opterećenosti organa uprave i službenika. Nastojat ćemo da svi organi uprave budu zaduženi za **vođenje evidencije** o radnom opterećenju i strukturi kadra (broj osoba blizu perioda penzionisanja, starosna struktura kadra, napredovanje kadra, deficitarnost kadra i sl.). Ta evidencija se trenutno vodi parcijalno i bez strateškog usmjerenja te ne služi kratkoročnom, srednjoročnom i dugoročnom planiranju. Svako novo zapošljavanje u javnu upravu morat će biti opravdano objektivnim

potrebama, usklađeno sa strateškim smjernicama i realizirano samo onda kada ne postoji mogućnost interne preraspodjele kadra.

3. Podržavamo **nastavak moratorija na zapošljavanje** državnih službenika i namještenika osim kada to nije prijeko potrebno zbog penzionisanja ili odliva neophodnog kadra. Svi zaposleni u javnoj upravi trebaju biti evidentirani u odgovarajućim, **javno dostupnim registrima** i njihov platni razred mora biti javan. Direktori organa javne uprave neće imati konačnu riječ prilikom zapošljavanja kroz izbor kandidata s rang liste već će se **zapošljavati isključivo prvoplasirani kandidati** nakon javnog i transparentno provedenog konkursa. Uvest ćemo **obaveznu snimanju intervjeta za posao u javnoj upravi** kako bismo omogućili transparentan proces žalbi i onemogućili korupciju u komisijama za prijem kandidata.
4. Zalagat ćemo se za **zapošljavanje na bazi radnog iskustva**, a ne isključivo na bazi radnog staža, kako bi mladima koji su stekli iskustvo radeći na bazi ugovora o djelu i drugih sličnih oblika radnog angažmana omogućili jednako pravo na zapošljavanje.
5. Preispitati ćemo mogućnost **niveliranje plaća u javnoj upravi** na svim nivoima vlasti, kako bi se izbjegao odliv stručnih kadrova i uvela relativna ravnopravnost u obvezama i primanjima na različitim administrativnim nivoima. Viša primanja mogu biti opravdana složenošću radnih zadataka, a nikako primatom jednog nivoa uprave nad drugim. Kompetitivne plaće trebaju se omogućiti u onim sferama javne uprave u kojima postoje deficitarni kadrovi koji su u drugim sektorima višestruko plaćeni i nagrađeni brojnim povlasticama. U protivnom, dugoročno može doći će do odljeva kadrova koji će onemogućiti efikasnost i stručnost javne uprave.
6. **Informatizacija i digitalizacija** javne uprave su u vrhu prioriteta u kontekstu reforme javne uprave. Provođenjem tih procesa, omogućiti ćemo prepostavke za reduciranje broja zaposlenih u javnoj upravi, radnog opterećenja, reducirati troškove i smanjiti količinu kancelarijskog materijala, papirnog i sličnog otpada. Još značajnije, omogućiti ćemo građanima **efikasniju i transparentniju javnu upravu, dostupnu putem interneta**, bez nepotrebnog čekanja u redovima i trošenja vremena na pronašetak potrebnih informacija. Zalagat ćemo se za unapređenje postojećeg sistema jedinstvenog matičnog broja građanina i objedinjavanje poreske i administrativne evidencije o građanima putem jednog broja – JMBG po uzoru na napredne sisteme razvijenih zemalja. Time bismo omogućili građanima da korištenjem JMBG imaju **jedinstven pregled i pristup** administrativnim i poreskim

službama, zdravstvenom osiguranju, registraciji automobila, državnim programima i poticajima i sl. smanjujući administrativne barijere i ubrzavajući proces pristupanja i upravljanja podacima.

7. Zalagat ćemo se da svi javni dokumenti koji se tiču građana, poput prijedloga urbanističkih i regulacionih planova, do prijedloga zakona i sl. budu **dostupni online te da se konsultacijski procesi** također odvijaju **online**, kako bi javne rasprave obuhvatile sve zainteresovane građane, a ne samo one kojima obaveze dopuštaju fizičko prisustvo javnim raspravama često zakazanim u radnom vremenu i na neadekvatnim lokacijama.
8. Zalagat ćemo se za omogućavanje **razmjene dokumenata između organa javne uprave**, kako bi građani što jednostavnije mogli dobiti potrebne dozvole, rješenja, potvrde i druge dokumente, bez potrebe obilaska više institucija. Podržat ćemo uspostavu **one stop shop šaltera** u općinama, kako bi građani i privrednici mogli na jednom mjestu realizirati sve potrebne procedure.
9. Povećat ćemo **odgovornost državnih službenika** mehanizmima stimulacije i destimulacije, kreirajući sistem za žalbe i pohvale građana. Insistirat ćemo da se žalbe građana na državne službenike i namještenike uvrste u postojeći postupak njihovog ocjenjivanja, ali i da se odgovorni i predani državni službenici nagrade kroz dodatne mogućnosti edukacije, usavršavanja i bržeg napredovanja u službi.

9. ZAŠTITA OKOLIŠA

Stanje okoliša i efikasnost primijenjenih mjera zaštite okoliša može se analizirati samo u okviru ukupne političke, privredne i društvene situacije u državi. **Zanemarivanje pitanja okoliša u korist privrednog i društvenog razvoja** dovelo je do lošeg stanja okoliša u pojedinim oblastima. Klimatske promjene, gubitak biološke raznolikosti, promjene u korištenju zemljišta, oštećenje ozonskog omotača, onečišćenje voda, zraka i tla, te drugi problemi i situacije s kojima se susrećemo, jasno oslikavaju stvarno stanje, te potrebu za održivim razvojem.

Većina **bolesti koje su uzrokovane utjecajima iz okoline** istovremeno su i najveće ubice. Bolesti koje uzrokuju najveći broj smrtnih slučajeva godišnje zbog promjenjivih faktora iz okoliša su: kardiovaskularne bolesti, dijareja, upala donjih disajnih puteva, rak, hronične opstruktivne plućne bolesti, saobraćajne nesreće te nemamjerne povrede. Okoliš značajno utječe na više od 80% navedenih bolesti. Saradnja s energetskim, transportnim, poljoprivrednim i industrijskim sektorima je od ključne važnosti kad je riječ o poboljšavanju osnovnih faktora iz okoliša koji su uzroci lošeg zdravstvenog stanja. Bosna i Hercegovina obiluje prirodnim bogatstvom i sadržajem. Naša zemlja prva je u regiji kada govorimo o izvorima pitke vode. BiH rijeke imaju stanovit hidroenergetski potencijal. BiH raspolaže i velikom količinom šumskog bogatstva, te značajnim prostorom obradivog zemljišta. Mnogobrojni su prirodni, termalni i sumporni izvori u BiH. I pored prirodno povoljnog ambijenta, zagađenost rijeka, zraka i zemljišta je evidentna. Prema istraživanjima, u BiH se u vodotoke pusti u prosjeku $30\text{ m}^3/\text{s}$ otpadne vode. Najzagađeniji su oni vodotoci koji su inače siromašni vodom, poput sliva rijeke Bosne u koji se disponira više od 50% ukupnog zagađenja. Najviše zagađenja, kako navode ekolozi, dolazi iz otpadnih komunalnih voda iz naseljenih zona i industrije, te divljih deponija.

Prema statističkim podacima o zagađenosti zraka, BiH, poslije Sjeverne Koreje, druga u svijetu. Slaba regulativa i njeno neprovođenje prijeti da katastrofalno ugropi životni i ekonomski prostor u BiH. Problemi su posebno izraženi u pojedinim gradovima Federacije BiH, prevenstveno u Sarajevu, Zenici i Tuzli, ali i u drugim manjim gradovima.

9.1 Pravci djelovanja

1. Zalagat ćemo se da nadležne državne i entitetske institucije vlasti uspostave etapni **program za praćenje okoliša**. Radit ćemo na povećanju broja prikladno opremljenih

laboratorija, povećanju obučenog osoblja i sredstava za praćenje.

2. Zalagat ćemo se za kreiranje **seta okolinskih pokazatelja** okoliša u skladu s međunarodnim metodologijama i njihovo usvajanje na nadležnim tijelima. Okolinski pokazatelji su ključni alat za praćenje napretka stanja okoliša, za pružanje podrške procjeni institucija i pripremi izvještaja, kao i za informiranje javnosti. Zagovarat ćemo i unapređivanje registara ispuštanja i prenosa zagađenja (Pollution Release and Transfer Register – PRTR). Jačat ćemo i proces izvještavanja u okviru EIONET-a (Evropske mreže za okolinske informacije i praćenje stanja okoliša).
3. Podržavat ćemo **projekte i programe obrazovanja o okolišu** (plansko, formalno i neformalno) na različitim nivoima i u različitim sektorima. Odgoj i obrazovanje o okolišu je dugoročan proces koji zahtijeva kontinuirani program rada i podrške. S obzirom na veliki nedostatak okolišno educiranih kadrova u BiH, držimo neophodnim vršiti kontinuiranu formalnu edukaciju i producirati nove kadrove, te podržavati neformalne edukacije za postojeće kadrove. Usmjerena za ispunjenje navedenih ciljeva uključuju provođenje obrazovanja o okolišu i održivom razvoju kroz nastavne programe škola i fakulteta, razvoj obrazovnih programa o okolišu i održivom razvoju za različite društvene grupe, a posebno za donositelje odluka, jačanje kapaciteta privrednih operatera u oblasti okolišnog upravljanja, poticanje svih dijelova društva uključujući vladine organizacije, privredu, školstvo, udruženja i medije na odgovarajuće sudjelovanje u zaštiti okoliša, te podsticanje razvoja zajedničkih okolišnih projekata različitih sektora (privreda, naučne ustanove, upravna tijela, udruženja i sl.).
4. Sobzirom na nedostatak jasnog razgraničenja odgovornosti i obaveza između države, entiteta, kantona i općina, radit ćemo na uspostavi i **kapacitiranju koordinacijskog mehanizma** na državnom nivou, s jasnim ovlaštenjima.
5. Intenzivno ćemo raditi na programima podizanja energetske efikasnosti, između ostalih kroz podršku implementaciji lokalnih projekata **toplifikacije** stambenih objekata.
6. Zalagat ćemo se za adekvatno prostorno planiranje i **odgovorno upravljanje prostorom** i infrastrukturnim resursima.
7. Radit ćemo na poboljšanju organizacione strukture i kadrovskih kapaciteta institucija zaštite okoliša i prirode, te jačanju kapaciteta inspekcije zaštite okoliša, povećanju broja inspektora i nabavci adekvatne opreme.
8. Provodit ćemo adekvatne mjere zaštite, spašavanja i upravljanja otpadom (integralni sistem upravljanja) na osnovama cirkularne ekonomije, u kojoj se otpad tretira u

- ciklusu lanca vrijednosti kao ulazna sirovina za stvaranje nove vrijednosti;
9. Unapređivat ćemo stanje okoliša u kontekstu **očuvanja rijeka** i vodnih bogatstava kroz osiguravanje procedura i mehanizama za adekvatno upravljanje odvodom otpadnih voda te uklanjanje divljih deponija.
 10. Podržavat ćemo nabavku **vozila na električni pogon** u javnom i organiziranom saobraćaju.
 11. Opredijeljeni smo za izgradnju **obnovljivih izvora energije**, a ne za megalomanske energetske projekte koji nisu u skladu s EU standardima i koji prijete dodatnom zagađenju okoliša.

10. SAOBRAĆAJ, TRANSPORT I KOMUNIKACIJE

Stanje saobraćaja, transporta i komunikacijske infrastrukture u BiH najvećim dijelom je uvjetovano geografskim i društveno-historijskim kontekstom. Reljefom je uvjetovana izrazbijanost BiH na niz odvojenih, manjih socioekonomskih regija koje su međusobno povezane, najčešće tek individualnim magistralnim cestovnim pravcima sa slabom mogućnosti alternativnog pristupa. Magistralni pravci opterećeni su širenjem njihovog direktnog i neplanskog korištenja u svrhe lokalnog saobraćaja, što otežava i usporava tranzit kroz urbane cjeline. Zbog čestih značajnih razlika u nadmorskim visinama i nedostatka zasebnih sporih traka, formiraju se kolone, posebno teretnih vozila. Zbog neadekvatne politike održavanja magistralnih puteva, pribjegava se smanjenju maksimalne dozvoljene brzine kretanja u odnosu na projektovanu. Navedeno rezultira nervozom vozača, nerezonskim preticanjima i čestim saobraćajnim nesrećama koje dodatno usporavaju saobraćaj i transport. Gradnjom autoputeva, riješeni su navedeni problemi unutar Sarajevsko-zeničke kotline, kao i na potezu od Banja Luke do Doboja. Međutim, navedeni pravci predstavljaju tek manji dio sveukupne saobraćajne mreže i još uvijek nisu potpuno uvezani sa međunarodnim pravcima.

Prijevoz putnika i roba dominantno se odvija cestovnim saobraćajem, dok je željeznička infrastruktura u ovom trenutku nedovoljno iskorištena (i iskoristiva) u sveukupnom putničkom saobraćaju. Željeznička infrastruktura u teretnom saobraćaju po određenim metrikama iskorištena je iznad prosjeka EU i susjednih država, međutim, obim saobraćaja uvjetovan je privrednom aktivnosti manjeg broja velikih privrednih subjekata koji sa Željeznicama imaju posebne uvjete poslovanja (npr. ArcelorMittal).

Željeznička infrastruktura je djelimično modernizirana i elektrificirana na glavnim prvcima, no najveći problem predstavlja nepovoljan reljef, kao i ispresijecanost mreže pružnim prijelazima koji favorizuju cestovni saobraćaj i obaraju prosječnu brzinu saobraćanja. To za posljedicu ima duža vremena transporta i putovanja, umanjenu sigurnost te umanjenje ukupne propusnosti i iskorištenosti postojećih kapaciteta obzirom na potražnju. Problem predstavlja i organizacijska zastarjelost i nedostatak fokusiranih investicija u poslovanje, infrastrukturu i opremu javnih željezničkih korporacija.

Aviosaobraćaj je baziran na aerodromima u Sarajevu, Tuzli, Banjoj Luci i Mostaru, dok su u toku aktivnosti na izgradnji aerodroma u Bihaću i Trebinju. Sarajevski aerodrom

fokusirao se na standardne (legacy) aviokompanije, što uslovljava i veće cijene karata, čime se limitira potražnja, dok su tuzlanski i banjalučki aerodrom fokusirani na saradnju s niskobudžetnim operaterima (low-coster), ali su teže pristupačni putnicima iz ostatka BiH, pa i Sarajeva. Mostarski aerodrom ima najmanji broj putnika, isključivo bazirajući se na subvencioniranim letovima ka Zagrebu, te na turističkim letovima na osnovu vjerskog turizma (Međugorje). Teretni i vojni zračni saobraćaj uglavnom je baziran u Sarajevu i Banjoj Luci, u određenoj mjeri i u Tuzli.

Riječni saobraćaj centriran je na rijeci Savi koja je plovna cijelom svojom dužinom u BiH. Riječne luke na teritoriji BiH su Brčko, kao najveća i jedina međunarodna, te pristaništa i terminali u Brodu, Orašju i Šamcu. Federacija BiH raspolaže i naftnim terminalima u Luci Ploče, na teritoriji Republike Hrvatske u odgovarajućoj slobodnoj zoni, za koje nisu riješeni imovinsko-pravni poslovi.

Jedini izlaz na more nalazi se u Neumu i pripadajućem dijelu Poluotoka Klek, gdje BiH ima pristup na Jadransko more, koji je odnedavno u jednoj mjeri ograničen, s obzirom na izgradnju Pelješkog mosta.

Komunikacijski sistemi regulirani su od strane odgovarajuće regulatorne agencije na državnom nivou, a dominantni telekomunikacijski operateri su Telemach, BH Telecom, MTel, HT Eronet, uz niz manjih kablovskih ili zavisnih mobilnih operatera. Tržište je fragmentirano uz veliko prisustvo i koncentraciju državnog kapitala.

S obzirom na ograničene mogućnosti različitih nivoa vlasti da finansiraju obimne infrastrukturne projekte, kao i upitne organizacijske mogućnosti za njihovu implementaciju, te zbog efekata koje saobraćaj, transport i komunikacije imaju na privredni razvoj, koji je u fokusu Programa rada Naroda i Pravde, strateško je opredjeljenje minimizirati broj aktivnih projekata. Cilj toga jeste da se **odabране, prioritetne projekte brže i kvalitetnije finansira i dovršava**, kako bi projekti što prije počeli doprinositi sveukupnom ekonomskom razvoju. Dodatno, potrebno je koordinirati i aktivnije privlačiti međunarodne finansijske institucije i obezbijediti što povoljnije uvjete kreditiranja, s ciljem razvoja kapitalne infrastrukture. Zalažemo se za fer i korektnu tržišnu utakmicu na polju komunikacijskog i informacijskog tržišta, s ciljem sprječavanja nastanka monopola, uz obvezno **zadržavanje kapitalne i strateški bitne komunikacijske infrastrukture** u javnom vlasništvu.

10.1 Pravci djelovanja

Cestovni saobraćaj i infrastruktura

U oblasti cestovnog saobraćaja, ključni projekti grupisani su u projekte gradnje i održavanja mreže autoputeva i brzih cesta te projekte nadogradnje, gradnje i održavanja mreže magistralnih pravaca na koje se oslanja veliki broj građana. U navedenoj oblasti na raspolaganju su najveća sredstva koja se trenutno neefikasno povlače i troše, zbog čega su limitirani socio-ekonomski efekti gradnje. Veliki problem predstavlja neefikasnost i nevoljnost državnog aparata na polju rješavanja imovinsko-pravnih poslova, koji se rješavaju stihijički i nekoordinirano sa drugim fazama projekata, što usporava sveukupne procese. Pored toga, gradnja se obavlja u kratkim segmentima od kojih svaki prolazi kroz istu proceduru, uz pokušaje obaranja tendera i dugotrajan proces razrješavanja žalbi. Održavanje magistralnih pravaca je nedostatno, kako finansijski tako i organizacijski, dok su projekti unaprjeđenja magistralnih pravaca opterećeni identičnim problemima kao i gradnja autoputeva, ako ne i u većoj mjeri s obzirom na prirodu pravaca.

Dodatni problem predstavlja i činjenica da se izbor projekata autoputeva i magistrala odvija uz veliki utjecaj politike te vidljivu podjelu resora među višedecenijskim koalicionim partnerima na vlasti, što rezultira ekonomski neoptimalnim utroškom sredstava i (ne)namjernim zapostavljanjem određenih socioekonomskih regija s aspekta investicionog održavanja.

S ciljem pravovremenog i adekvatnog cestovnog uvezivanja socioekonomskih regija u BiH, Narod i Pravda programski definira sljedeće:

1. Zalagat ćemo se za što skoriji **dovršetak gradnje nedostajućih segmenata Koridora 5C** kroz osiguravanje što povoljnijeg finansiranja, efikasnu implementaciju procesa eksproprijacije potrebnog zemljišta, te ekspeditivnu saradnju sa nižim nivoima vlasti.
2. Zalagat ćemo se za **racionalizaciju operativnog poslovanja JP Autoceste FBiH u oblasti naplate**, kroz **stimulativne mjere za širu i pogodniju upotrebu ACC tagova**, te adekvatno **kapacitiranje službi za održavanje i nadzor ceste i cestovnog pojasa**.
3. Zalagat ćemo se za **hitno unaprjeđenje ključne magistralne infrastrukture, prioritizirajući saobraćajno opterećene pravce poput pravca Sarajevo - Tuzla**

i Lašva - Travnik, kroz implementaciju projekata **optimizacije trasa**, izgradnje **preticajnih traka** gdje je to moguće, izgradnje deniveliranih raskrsnica i gradskih zaobilaznica gdje je to moguće, **ograničenja individualnih pristupa na magistrale** i preusmjeravanja saobraćaja na odgovarajuća veća ukrštanja, kao i hitne projekte održavanja i **poboljšanja prateće cestovne infrastrukture** s ciljem **povećanja maksimalne dozvoljene brzine** kretanja vozila tamo gdje je to moguće.

4. Kreirat ćemo odgovarajući pravni okvir kako bi se **potaklo kantone i lokalne zajednice da kandidiraju spremne saobraćajne projekte**, te omogućilo transparentno (su)finansiranje prijavljenih projekata. **Umanjiti ćemo proceduralne barijere koje otežavaju samofinansiranje projekata** od federalnog interesa koje žele implementirati niži nivoi vlasti.
5. Zalagat ćemo se za što skorije **adekvatno povezivanje sarajevskog, tuzlanskog i mostarskog aerodroma sa strateškom putnom infrastrukturom**, kako bi se ubrzao transport putnika i robe.
6. Zalagat ćemo se za **efikasniju kontrolu primjene saobraćajnih propisa**, te prinudnu naplatu i primjenu kaznenih odredbi, posebno **oduzimanja motornih vozila** ponovljenim i posebno agresivnim prijestupnicima u saobraćaju.

Željeznički saobraćaj i infrastruktura

U prethodnom periodu znatan fokus stavljen je na cestovnu infrastrukturu, dok je željeznička infrastruktura bila van fokusa, dobila tek limitirane investicije, bez gradnje nove infrastrukture i bez značajnijih reformi u poslovanju javnih operatera.

Navedeno je rezultiralo gubitkom interesa javnosti, investicijama upitnog strateškog efekta, zastarijevanjem radnih procesa i infrastrukture, dok je jedina svjetla tačka teretni saobraćaj, zahvaljujući manjem broju većih privrednih subjekata koji su dizajnirani za poslovanje podržano terenim željezničkim saobraćajem.

S ciljem popularizacije i jačanja putničkog željezničkog saobraćaja, povećanja kapaciteta teretnog saobraćaja i njegove značajnije upotrebe od strane i manjih privrednih subjekata koji preferiraju željeznički umjesto cestovnog saobraćaja, Narod i Pravda programski se deklariše za sljedeće:

1. Zalagat ćemo se za što hitniju implementaciju infrastrukturnih projekata koji imaju za rezultat **povećanje sigurnosti i brzine željezničkog saobraćaja**, u prvom redu

kroz **izgradnju sigurnih pružnih prijelaza, te adekvatno održavanje pružnih pojaseva, uključujući bukobrane.**

2. Analizirat ćemo mogućnosti izvedbe generacijskog projekta **izgradnje spojne pruge Vareš - Banovići te elektrifikaciju cijelog segmenta uključujući i dio pruge unutar Tuzlanskog kantona do Tuzle**, što bi stvorilo pretpostavke za uspostavu putničkog i teretnog **željezničkog saobraćaja između Sarajeva i Tuzle**.
3. Analizirat ćemo mogućnosti **gradnje duplog kolosijeka između Sarajeva i Zenice**, s ciljem povećanja ukupnog kapaciteta pruge te ubrzanja putničkog i teretnog saobraćaja.
4. Zalagat ćemo se za **uspostavu sarajevske regionalne željezničke mreže, s linijama koje uvezuju područje od Konjica do Zenice**, koje su odgovarajuće kapacitirane brojem vozila za prigradski prijevoz, **uvezane s individualnim sistemima gradskih prijevoza**, te imaju podesan red vožnje kako bi se podržala mobilnost svakodnevnih putnika unutar regije.
5. Zalagat ćemo se za **ponovnu uspostavu rentabilnog međunarodnog željezničkog saobraćaja**, kroz rješavanje otvorenih pitanja sa Republikom Hrvatskom (visoka cijena upotrebe hrvatske infrastrukture – HŽ), uz aktivnosti resornih ministarstava, Ministarstva vanjskih poslova BiH i uz uključivanje međunarodnih partnera.
6. Zalagat ćemo se za **modernizaciju poslovanja Željeznica FBiH**, novu sistematizaciju i jačanje kadrovske kapaciteta preduzeća, olakšan sistem kupovine i rezervacije karata, te olakšanu komunikaciju sa poslovnim klijentima.
7. Zalagat ćemo se za **poticanje upotrebe željezničkih transportnih kapaciteta** od strane privrednih subjekata, kako bi se **smanjio cestovni prijevoz i rasteretili magistralni pravci**.

Zračni saobraćaj i infrastruktura

Zračni saobraćaj je tokom prethodnog desetljeća zabilježio stabilan i znatan rast, primarno na osnovu ekspanzije turizma iz Turske i Zaljevskih zemalja (sarajevski aerodrom), kao i uspostavljanjem saradnje sa niskobudžetnim kompanijama (banjalučki i tuzlanski aerodromi), što je dovelo do uspostave novih linija ka zapadnoeuropskim zemljama, mahom na lokacijama podesnim za putovanja bh. dijaspore. Navedenom je pogodovalo ukipanje viznog režima sa zemljama Europske unije, osim Ujedinjenog Kraljevstva i Irske.

I u periodu prije COVID-19, uspostavljena mreža letova bila je znatno skromnija u odnosu na susjedne zemlje. Razlozi koji se nadovezuju jedni na druge jesu nepostojanje nacionalnog

avioprevoznika, nedostatna kupovna moć domaćeg stanovništva, nerazvijena turistička ponuda, te opterećenost aviosaobraćaja taksom za razvoj aviosaobraćaja koja se plaćala na Aerodromu Sarajevo (20 KM po odlazećoj karti). Dolaskom pandemije COVID-19, navedena taksa je pauzirana, a potom i trajno ukinuta što bi trebalo rezultirati određenim pojeftinjenjem letova sa sarajevskog aerodroma.

Problem predstavlja i poslovanje manjih aerodroma na granici rentabilnosti, s obzirom da niskobudžetni avioprevoznici plaćaju minimalne naknade i zauzimaju minimalno prisustvo na aerodromima, čime se prihodi aerodroma znatno umanjuju bez odgovarajućih subvencija.

S obzirom na strateški značaj aviosaobraćaja, njegovu povezanost sa razvojem privrede i turizma, Narod i Pravda programski se opredjeljuje za sljedeće:

1. S obzirom na ograničene finansijske mogućnosti, u kratkoročnom periodu **nećemo incirati niti podržati uspostavu javnog nacionalnog avioprevoznika.**
2. S obzirom na strateški značaj aerodomske infrastrukture, **nećemo incirati niti podržati privatizaciju aerodroma ili njihovo davanje u koncesiju.**
3. Zalagat ćemo se za **racionalno i odgovorno javno upravljanje** aerodromima i bosanskohercegovačkim zračnim prostorom. **Nećemo povlačiti eventualnu dobit** i nastojat ćemo kroz vlastita sredstva i međunarodnu saradnju **obezbijediti finansiranje unaprjeđenja aerodomske i prateće infrastrukture.**
4. Zalagat ćemo se za prioritizaciju infrastrukturnih projekata, kojima će se **aerodrome adekvatno priključiti na kapitalnu saobraćajnu infrastrukturu i efektivno uključiti u mrežu javnog saobraćaja.**
5. Zalagat ćemo se za **balansiran pristup između klasičnih i niskobudžetnih aviomajstora**, s ciljem obezbjeđenja što većeg stepena širine, održivosti i cjenovne prihvatljivosti usluga.
6. Poboljšanjem infrastrukture i širim, koordiniranim naporima turističkih zajednica, resornih ministarstava i aerodromskih uprava, nastojat ćemo **proširiti mrežu direktnih letova i obezbijediti što veći broj pogodnih konekcija kroz spojne aerodrome** ka što većem broju međunarodnih destinacija.
7. Zalagat ćemo se za **širenje saradnje aerodromskih kompanija i turističkih zajednica** s ciljem odgovarajuće prezentacije i **kvalitetne prve tačke kontakta građana i turista** sa Bosnom i Hercegovinom.

Morski i riječni saobraćaj i infrastruktura

S obzirom na ograničene mogućnosti razvoja u ovoj oblasti uvjetovane geografskim položajem i prirodnim resursima, smatramo ključnim:

- 1. Širiti kapacitete i poboljšati cestovnu povezanost međunarodne luke u Brčkom i pratećeg carinskog terminala**, s ciljem njene veće iskorištenosti, od koje posebne pogodnosti može imati prostor sjeveroistočne BiH.
- 2. Trajno riješiti pravni status Naftnih terminala Federacije BiH** u Luci Ploče i investirati u njihov razvoj i stratešku upotrebu.

Telekomunikacijske i informacijske tehnologije i infrastruktura

U ovoj brzo razvijajućoj i rastućoj oblasti, ključ odgovarajuće politike je **zadržati strateške resurse u državnom vlasništvu te potencirati inovacije**, tržišnu konkurenčiju i društveno odgovorno poslovanje gdje je to moguće. S obzirom na navedeno, deklarišemo se za sljedeće:

- 1. Nećemo inicirati niti podržati privatizaciju ključne telekomunikacijske infrastrukture** koja je u državnom vlasništvu.
- Zalagat ćemo se za **dosljednu i strogu primjenu propisa** u oblasti tržišne konkurenčije i **sprječavanja monopolističkog, antikompetitivnog i ponašanja koje je u suprotnosti s interesima korisnika**, uz prilagođavanje navedenih propisa u skladu s nastajućim praksama na slobodnom tržištu, uz uvođenje **obaveza društveno odgovornog poslovanja za kompanije koje pređu određenu veličinu ili koncentraciju vlasništva**.
- 3. Limitirat ćemo povlačenje** dobiti iz preduzeća u javnom vlasništvu u ovoj oblasti, s ciljem podrške investicionim i razvojnim projektima, kao i projektima i mjerama kojima se **zadržava stabilan tržišni položaj ili širenje i unaprjeđenje poslovanja**.
- Zalagat ćemo se za programe u oblasti **poboljšanja telekomunikacijske infrastrukture, te širenja pristupačnosti stabilnog pristupa internetu** što većem broju bh. građana bez obzira na lokaciju.

11. ZDRAVSTVO

Zdravstvo u Bosni i Hercegovini i prije pandemije suočavalo se s velikim izazovima. Velika finansijska sredstava usmjeravaju se u zdravstvo, a usluga koja se dobija zauzvrat nije odgovarajuća. **Zdravstvenu potrošnju**, koja konstantno raste, ne prate prihodi u zdravstvene fondove. U FBiH se zdravstvena potrošnja u posljednjih 15 godina utrostručila i porasla s 900 miliona KM na preko 2,5 milijarde KM godišnje. Nekoliko je uzroka povećanja zdravstvene potrošnje, ali jedno od najznačajnijih je starenje stanovništva, koje direktno uzrokuje povećanje potrošnje lijekova i zdravstvenih usluga. Nažalost, oni nisu posljedica razvoja zdravstvenog sistema. Tehnološki razvoj i investicije u zdravstvo, koje u razvijenim zemljama zauzimaju značajno mjesto među faktorima zdravstvene potrošnje, u Bosni i Hercegovini ne mogu se smatrati utjecajnijim faktorima zdravstvene potrošnje, štaviše, investicije bilježe blagi pad. Rast broja zdravstvenih usluga utjecao je na porast zdravstvene potrošnje, ali neznačajno. BiH je znatno ispod prosjeka zemalja EU po brojnosti pružanja zdravstvenih usluga.

Zbog **odlaska mladog stručnog medicinskog kadra** iz zemlje, BiH se već suočava s manjkom adekvatnih kadrova i dovođenje u pitanje pružanja i osnovnih medicinskih usluga. Broj ljekara po glavi stanovnika u BiH je 2,5 puta manji od standarda EU. Po dostupnim statističkim podacima u FBiH živi 15% stanovništva formalno bez prava na zdravstveno osiguranje.

Očigledna fragmentiranost sistema s jedne, te različitost zakonskih i podzakonskih propisa u pojedinim dijelovima zemlje s druge strane, znatno doprinosi **različitom tretmanu pacijenata**, odnosno situaciji u kojoj stanovnici u jednom dijelu BiH imaju manja ili veća prava iz oblasti zdravstvenog osiguranja, lakši ili teži pristup zdravstvenim uslugama, te bolji ili lošiji kvalitet tih usluga od stanovnika u drugom dijelu zemlje. Iako se zdravstvena zaštita u BiH formalno temelji na načelima solidarnosti, sveobuhvatnosti, kontinuiranosti, efikasnosti, dostupnosti i cjelovitog pristupa, evidentno je da mogućnost pristupa zdravstvenim uslugama, kao i njihov kvalitet nisu jednaki na prostoru cijele BiH.

Zaključci različitih analiza i istraživanja govore da su ključni problemi zdravstvenog sektora u BiH spomenuti neu Jednačen pristup zdravstvenoj zaštiti na cijelom teritoriju BiH, zatim nizak nivo kvaliteta usluga, **nedostatak povjerenja** stanovništva

u zdravstveni sektor i **korupcija** u zdravstvu. Zastarjela tehnologija i nedostatak sredstava za ulaganje u novu opremu za posljedicu ima nemogućnost pružanja određenih medicinskih usluga, zbog čega su teško oboljeli pacijenti često prinuđeni da ove medicinske usluge traže u inostranstvu, često o svom trošku. Veliki problem predstavlja i neadekvatan i netransparentan sistem finansiranja, te velika akumulirana uzajamna dugovanja ustanova u sistemu zdravstvene zaštite, kao i dugovanja prema dobavljačima, uglavnom za lijekove i medicinska sredstva.

Loše stanje zdravstvenog sistema pokazalo se posebno tokom **pandemije** virusa Korona, čak i u velikim gradskim centrima, što je plaćeno hiljadama života građana.

11.1 Pravci djelovanja

1. Unapređenje sistema **finansiranja zdravstva**, jačanje aktivnosti na povećanju izvora prihoda (nova zapošljavanja), racionaliziranje rashoda s posebnim fokusom na analizu i reviziju sistematizacije u administrativnom aparatu zdravstva, povećanje transparentnosti trošenja sredstava, te uvođenje DRG (diagnostic related groups) sistema plaćanja zdravstvenih usluga, koje daje bolje mogućnosti šifriranja usluga, a time i precizniju naplatu, što vodi boljem praćenju efektivnosti bolnica i boljem vrednovanju rada bolničkog sektora u cjelini;
2. Podsticanje većeg **učešća privatnih osiguravajućih društava u financiranju** troškova zdravstva, s dugoročnim ciljem smanjenja stopa doprinosa za obvezno zdravstveno osiguranje, što bi smanjilo troškove rada i u perspektivi doprinijelo većoj zapošljivosti i veći broj lica za koje bi se uplaćivali doprinosi;
3. Zagovaranje **povećanja investicija** u zdravstvu u kontekstu razvoja infrastrukture, obnove postojećih i izgradnje novih kapaciteta, modernizacije medicinske opreme, povećanja broja kreveta, uvjeta za educiranje kadra, te posljedično povećanja broja zdravstvenih usluga;
4. Kreiranje i implementacija dugoročne strategije **razvoja kadrova** te strategije razvoja obrazovnih kapaciteta za sve ključne profile u zdravstvu, kako medicinskog osoblja tako i pratećeg nemedicinskog kadra te donošenje strateških mjera s ciljem usporavanja i zaustavljanja odlaska kadrova van zemlje;
5. Uspostava jasno **definiranog sistema** primarnog, sekundarnog i tercijarnog nivoa zdravstvene zaštite i puta upućivanja između pojedinih nivoa;

6. Uklanjanje slabosti u **poslovanju sekundarne i tercijarne** zdravstvene zaštite koje su posljedica nedostatka odgovarajućih upravljačkih i rukovodnih sposobnosti u zdravstvenim ustanovama, te jačanje upravljačkih struktura s kadrovima koji nose adekvatna znanja i iskustva potrebna za strateško upravljanje, finansijsko planiranje i druge aktivnosti nužne za rukovođenje bolnicama u tržišnim uslovima;
7. Redefiniranje i osiguravanje **osnovnog paketa zdravstvenih prava** iz obaveznog zdravstvenog osiguranja koji će, pod jednakim uvjetima, biti dostupan svim osiguranicima bez diskriminacije po bilo kojem osnovu, te precizno definiranje iznosa ličnog učešća osiguranika u troškovima zdravstvene zaštite i usluge za koje se plaća participacija;
8. Jačanje **integriteta** u zdravstvu i odlučniji i energičniji pristup u borbi protiv korupcije na institucionalan i sistemski način, ne samo kroz formalno donošenje strategije za borbu protiv korupcije i planova integriteta već kroz dosljedne primjene najboljih domaćih i međunarodnih praksi, provođenja mjera prevencije s ciljem uklanjanja uzroka koruptivnog ponašanja, te efikasnog sankcionisanja aktera;
9. Pokretanje procesa donošenja regulative o **finansijskoj konsolidaciji** zdravstvenih ustanova na svim nivoima i pokretanje procesa utvrđivanja odgovornosti lica koja su zdravstvene ustanove dovele u gubitke nezakonitim postupcima;
10. Kreiranje jedinstvenog, javno dostupnog **registra zdravstvenih radnika** na teritoriji FBiH, BD BiH i RS-a;
11. Unapređenju **statusa zdravstvenih radnika** kroz kolektivne ugovore i definiranje plate zdravstvenih radnika ocjenom kvalitete i broja pruženih usluga, zavisno od nivoa zdravstvene zaštite,
12. Sistemska podrška programima **preventivnog djelovanja** i ranog otkrivanja vodećih oboljenja;
13. Izrada strategije i načina **palijativne njegе** i liječenja teško oboljelih lica;
14. Podrška nastavku programa i kontinuirani proces **informatizacije** u zdravstvu.

12. SOCIJALNA POLITIKA

Socijalna politika predstavlja sveobuhvatnu državnu intervenciju koja za cilj ima osigurati održive uslove za normalan rast i razvoj društvenih potencijala određene zajednice. To podrazumijeva uplitanje državnog aparata u sfere ekonomije, zdravstva, obrazovanja, kulture i socijalne zaštite te druge sfere koje se direktno tiču poboljšanja društvenih uvjeta.

Socijalna politika ne može se svoditi samo na jedan njen segment, tačnije na socijalnu zaštitu. Ona predstavlja institucionalni set programa za ostvarivanje socijalnog minimuma društva, prava na državne naknade, čiji su korisnici determinisani zakonskim propisima, te administrativnu, stručnu i drugu pomoć osobama koje nisu u potpunosti u stanju da vode brigu o svojim interesima i zadovolje osnovne životne potrebe.

Bosna i Hercegovana, prema izvještaju Evropske komisije „nema oblast politike u kojoj ima dobar nivo pripremljenosti da preuzme obaveze koje proističu iz članstva Evropske unije, te da socijalna politika pripada kategoriji najgore ocjenjenih oblasti, jer još uvijek nisu počele pripreme BiH za korištenje Europskog socijalnog fonda. Bosna i Hercegovina nema državnu strategiju za smanjenje siromaštva, socijalnu inkluziju i zaštitu, niti sistem za praćenje realizacije politika u cijeloj državi.”

Neadekvatan pristup rješavanju socijalnih problema prouzrokovao je da se Bosna i Hercegovina nalazi na dnu liste evropskih zemalja kada je u pitanju politika socijalne uključenosti. 23% stanovništva BiH nalazi se ispod linije apsolutnog siromaštva, 516.000 stanovnika koristi neki od oblika socijalne zaštite, gotovo 400.000 je nezaposlenih, preocenat nezaposlenih mladi je oko 60%, broj penzionera premašio je broj od 700.000, dok je zaposlenih tek nešto više od 800 000.

Dosadašnja socijalna politika bazirala se segmentarno na zaštitu i održivost socijalnih fondova te nerijetko su se primjenjivale neefikasne metode s kratkoročnim mjerama, samo odlažući problem i dovodeći u pitanje samoodrživost sistema međugeneracijske solidarnosti.

Narod i Pravda zalaže se za provedbu **pregresivne socijalne politike** s ciljem stvaranja pravednijeg društva, s višom stopom socijalne sigurnosti i socijalnog uključivanja, jednakih uvjeta za sve i vosokog nivoa društvene solidarnosti.

Narod i Pravda stoji na diskursu centra, tzv. **srednjeg puta** i evropskog pristupa. Ne prihvatamo u potpunosti teoriju da tržište posjeduje mehanizam samoregulacije u svim segmentima i da će samo slobodno tržište omogućiti svakom pojedincu pravo i mogućnost inkluzije. S druge strane smatramo da politika s prekomjernim intervencijama države bez jakog tržišta nije u stanju iskorijeniti siromaštvo ili ga svesti na minimum.

12.1 Pravci djelovanja

Transparentnost i osiguravanje jednakosti

1. S obzirom na evidentirane malverzacije prilikom dodjele sredstava u ovoj oblasti, zalažemo se za efikasnu **kontrolu utroška**, kako bi osigurali mehanizam pravedne raspodjele i da sredstva budu dodijeljena kroz pravedne procedure, kvalitetne programe i kvalitetnim projektima od posebnog značaja za socijalne kategorije.
2. Kreiranje sveobuhvatne **baze korisnika** socijalne zaštite, uz vođenje računa o zaštiti osjetljivih podataka, kako bi se omogućio cjelokupan uvid u stanje korisnika, te na taj način izbjegli ili sankcionirali korištenje usluga socijalne zaštite po više osnova, a na uštrb pojedinaca koji nisu iskoristili svoje pravo.
3. S ciljem smanjenjivanje stope apsolutnog siromaštva, zalagat ćemo se, kroz izmjene postojeće i kreiranje nove regulative, za **podizanje nivoa socijalnog minimuma**, koji mora biti srazmjeran ili makar približen indeksu troškova života u BiH.
4. Zalagat ćemo se za **ujednačavanje** prava svih kategorija osoba sa invaliditetom, bez obzira na uzrok nastanka invaliditeta (ratni vojni invalidi, civilne žrtve rata, mirnodobski vojni invalidi), izuzimajući posebna prava zaslužnih kategorija, a uzimajući u obzir jednakost nužde i potreba predmetnih lica.

Održivost sistema kroz jačanje tržišta rada

1. Zalagat ćemo se, kroz socio-ekonomski dijalog, za **povećanje minimalne plaće**, na način koji neće dodatno opteretiti poslodavce i ugroziti kontinuitet ekonomskog razvoja.
2. Podržavat ćemo programe koji doprinose **širenju tržišta rada** i privrednih djelatnosti, kao osnove za socio-ekonomski progres društva i najefikasnije metode borbe protiv siromaštva, koja osigurava održive prilive novca za socijalnu zaštitu i programe. Također, zalagat ćemo se i za smanjivanje fiskalnih i parafiskalnih nameta i opterećenja na plaću, kako je detaljno obrazloženo u programu „3. Privreda“.

3. Zalagat ćemo se za puno iskorištavanje **fondova za profesionalnu rehabilitaciju**, kao osnove za provođenje inkluzije, kao i za iznalaženje dodatnih sredstva za prekvalifikaciju radne snage.
4. Podržavat ćemo razvoj **socijalnog preduzetništva** i u kontekstu razvoja pravnog okvira, i u smislu izmjena dijela poreznih politika kako bi ovaj vid privredne djelatnosti zaživio i stvorio dodatni osnov socijalne inkluzije.
5. Pružit ćemo podršku projektima samozapošljavanja, kao i projektima zapošljavanja **marginalizovanih** grupa.

Inkluzija osoba s invaliditeom

1. Kao osnov politike **nulte stope diskriminacije**, zalažemo se za izjednačavanje prava osoba sa invaliditetom, bez obzira na uzroke nastanka i tipove invaliditeta, vodeći se jednakošću potreba predmetnih kategorija.
2. Pružit ćemo podršku realizaciji infrastrukturnih i drugih projektata s ciljem implementacije preuzetih **obaveza iz međunarodnih konvencija** i ugovora.
3. Zalagat ćemo se za upotrebu univerzalnog dizajna u urbanoj arhitekturi i **uklanjanje postojećih arhitektonskih barijera**, omogućavanje pristupa i korištenja usluga svih javnih institucija.
4. Nastojat ćemo omogućiti **jednak pristup obrazovnom** sistemu svim kategorijama osoba s invaliditetom, kroz osiguravanje neophodne asistivne tehnologije, zapošljavanje stručnog kadra, provođenja procesa prilagodbe stručne literature, jačanje kapaciteta i kompetencija nastavnog i nenastavnog osoblja.
5. Zalagat ćemo se za osiguravanje upisnih kvota i posebnih sredstava u budžetima i fondovima za **stipendiranje** učenika i studenata s invaliditetom.

Zaštita porodice i natalitetna politika

Narod i Pravda cijeni da je osnov svakog društva **zdrava porodica**. Svjesni stanja i negativnih trendova koji prate postratni period, posebnu pažnju posvećujemo institucionalnoj zaštiti i promociji porodice te natalitetnoj politici, kao garantu nacionalnog opstanka i normalnog razvoja društva i države. Zagovaramo progresivnu natalitetnu politiku, koja iziskuje holistički pristup svih nivoa vlasti i aktiviranje svih raspoloživih kapaciteta:

1. Pružat ćemo podršku projektima **stambenog zbrinjavanja** mladih bračnih parova i parova u socijalnoj potrebi, kako kroz subvencije i regresiranje kamatnih stopa,

tako i kroz subvencioniranje najma stambenog prostora, te razvoja kapaciteta socijalnog stanovanja. S ciljem kontrole cijena stambenih jedinica i njihovog najma, zalažemo se za razvoj i jačanje državnih stambenih fondova u BiH, čije bi se poslovanje prvenstveno vezalo za davanje stanova u najam, pod povoljnim uslovima, te reinvestiranje sredstava u izgradnju novih stambenih jedinica.

2. Podržavat ćemo projekte **promocije porodičnih vrijednosti** i nataliteta, kao i projekte materijalne i nematerijalne pomoći višečlanim porodicama.
3. Zalagat ćemo se za osiguravanje trajnih budžetskih stavki za isplatu jednokratne pomoći za **opremu i potrebe svakog novorođenog** djeteta. Zagovarat ćemo redovnu i ujednačenu isplatu dječijeg doplatka na teritoriji cijele BiH, uzimajući u obzir ukupni ostvareni dohodak porodice, kao i zakonsko osiguravanje pronatalitetnog dohotka za treće i četvrto dijete.
4. Zagovarat ćemo **izjednačavanje prava majki-porodilja** kroz povećanje iznosa porodiljskih naknada za nezaposlene porodilje.
5. Podržat ćemo standardizaciju rada i **kapacitiranje javnih predškolskih ustanova** s ciljem omogućavanja rada u dvije smjene te postepeno osiguravanje produženog boravka za djecu u svim osnovnim školama.
6. Stvaranje uvjeta za sistemsку borbu protiv nasilja unutar porodice i svakog vida rodnog nasilja.

13. BORAČKA POPULACIJA

Narod i Pravda iskazuje **poseban senzibilitet** prema položaju demobilisanih branilaca Bosne i Hercegovine i članova njihovih prodica, šehidskih i porodica poginulih branilaca, te ratnih vojnih invalida i njihovih porodica, zalažeći se za održavanje i poboljšavanje njihovog posebnog statusa teravnopravnog položaja na cijeloj teritoriji BiH. Posvećujemo pažnju čuvanju ugleda učesnika i istinskih heroja odbrambeno-oslobodilačkog rata i odlučno suprotstavljamo svim pokušajima njihovog kriminaliziranja i krivotvorenja historijskih činjenica.

13.1 Pravci djelovanja

1. Zalažemo se za sistemsku brigu o boračkoj populaciji, uz podršku boračkim udruženjima na projektnoj osnovi, s posebnim fokusom na programe **zbrinjavanje djece šehida i poginulih boraca**.
2. Zagovaramo finansiranje projekata rehabilitacije, samozapošljavanja i prekvalifikacije boračke populacije, kao i projekata koji se bave dijalogom i saradnjom ratnih veteranima, svih onih koji nisu učestvovali u ratnim zločinima, nisu kršili pravila ratovanja i nisu podržavali rušenje ustavnog poretku Bosne i Hercegovine.
3. Čuvamo sjećanje i naslijeđe kako odbrambeno-oslobodilačkog rata 1992-1995. tako i narodno-oslobodilačkog rata 1941-1945 i **civilizacijskih vrijednosti antifašizma**, uz trajnu borbu protiv prekravanja istine i izjednačavanje zločinca i žrtve.
4. Predano ćemo raditi na **pronalaženju svih nestalih** u Bosni i Hercegovini, kao i na podršci privođenju i procesuiranju svih ratnih zločinaca.
5. Zalagat ćemo se za **izjednačavanja prava branilaca** - iako su jedanaka prava zakonski propisana i deklarativno osigurana, zbog budžetskih ograničenja ona nisu primjenljiva na teritoriji cijele FBiH.
6. Zalagat ćemo se da se **podaci Registra branilaca** Federalnog ministarstva za pitanja boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata, koji je u izvjesnoj mjeri dostupan javnosti, dopune podacima o isplatama mjesečnih prava utvrđenih federalnim propisima (lična i porodična invalidnina, naknade dobitnicima ratnih priznanja, egzistencijalna naknada za nezaposlene demobilisane branioce starije od 57 godina) te integrišu s Jedinstvenim registrom korisnika gotovinskih naknada na koje se ne uplaćuju doprinosi.
7. Zagovarat ćemo osnivanje **domova za veterane**, s programskim sadržajima

za različite forme rehabilitacije (stručnu i savjetodavnu pomoć, psihosocijalne, zdravstvene i rehabilitacijske programe pomoći, kulturne i sportsko-rekreacijske aktivnosti), s **obzirom na veliki** broj veterana i vojnih i civilnih invalida koji nose teške psihičke traume, kojima je potrebna stručna podrška i njega.

- 8. Podržavat čemo programe prekvalifikacije i dokvalifikacije boračke populacije,** a uzimajući u obzir strukturu te njihov položaj u društvu, čime bi se doprinijelo boljoj konkurentnosti na tržištu rada za nezaposleni dio ove populacije.
- 9. Kreirat čemo i implementirati programe zapošljavanja i održivanja pripravničkog staža za djecu** šehida, poginulih, umrlih i nestalih branilaca, a potom i za ostale ugrožene kategorije iz reda boračke populacije.
- 10. Podržavat čemo edukacije o vrijednostima odbrambeno-oslobodilačkog rata 1992-1995.** mlađih naraštaja, studijske posjete memorijalnim centrima i projekte obilježavanja značajnih datuma ovog perioda. Također, podržat čemo i programe utvrđivanja, obilježavanja i održavanje mezarja, spomenika i drugih obilježja žrtva iz Drugog svjetskog rata i odbrambeno-oslobodilačkog rata 1992-1995.
- 11. Podržat čemo programe stambenog zbrinjavanja boračke populacije** s ciljem intenziviranja rješavanja stambenih pitanja kroz već propisana prava: novčane pozajmice za rješavanje stambenih potreba, dodjele jednokratne pomoći u vidu građevinskog materijala i/ili u vidu izvođenja građevinskih radova i pružanja građevinskih usluga, kao i dodjelom jednokratne pomoći za kupovinu stambene jedinice ili osiguravanja stambene jedinice.

14. SPORT

Postupci većine nadležnih institucija vlasti za sport u BiH u posljednje dvije decenije pokazuju **odsustvo strateškog opredjeljenja** razvoju sporta i prepoznavanja značaja sporta za cijelokupno društvo i državu. Osim što je vrijedan promotor svoje zemlje, sport je danas sastavni dio ozbiljnih ekonomskih procesa, čest preventivni mehanizam u procesu razvoja mladih i suzbijanju delinkvencije, te posebno značajan u segmentu zdravstva.

Jedan od najvećih uzroka neiskorištenog potencijala sporta leži u načinu organiziranja i funkcioniranju sportskih klubova. Organizirani kao udruženja građana veoma se **teško finansiraju**, a propisani su im nameti i obaveze kao i drugim sektorima. Država nedovoljno ulaze kako u klubove tako i u pojedince, a sportska infrastruktura je loša, zastarjela i dotrajala. Grantovi sportskim klubovima i pojedincima često se dodjeljuju neselektivno i sistem transparentnosti, kao jedan od alata sprječavanja zloupotreba, nedovoljno je razvijen. Investiranje u sport ne ispunjava željenu svrhu. Državni Zakon o sportu daje okvir, ali ne rješava ključna pitanja finansiranja i organiziranja, već ostavlja prostor za entitetske i kantonalne nivoe vlasti. **Posljednja usvojena Strategija** razvoja sporta Bosne i Hercegovine jeste ona za period 2010-2014.

14.1 Pravci djelovanja

1. Zalagat ćemo se za unapređenje regulatornog okvira kojim bi se adekvatno riješilo pitanje strukture **investiranja u bh. sportske klubove**, kroz mogućnost njihove transformacije iz udruženja u privredna društva.
2. Predano ćemo raditi na institucionalnoj podršci razvoju **amaterskog i školskog sporta**, s ciljem stvaranja sportske kulture, pravovremenih sportskih navika i baze budućih profesionalnih sportista.
3. Zalagat ćemo se za povećanje ulaganja u sport na svim nivoima vlasti, kao i povećavanje **transparentnosti** prilikom utroška tih sredstava, uz uspostavu preciznih kriterija i uvođenje ekspertize u procesu dodjele sredstava.
4. Zalagat ćemo se za izdvajanje dijela sredstava za sport od sredstava koja se prikupljaju od igara na sreću.

5. Zagovarat ćemo **kreiranje i donošenje nove Strategije razvoja sporta u BiH**, kao i strategija nižih instanci vlasti, koje će obavezno, između ostalog, obuhvatiti tri smjera djelovanja: razvoj školskog, amaterskog i rekreativnog sporta, uz razvoj profesionalnog sporta.
6. Zalagat ćemo se za bolje regulisanje kategorizacije sportista, kojim će se između ostalog definisati i adekvatno tretirati **status zaslužnih sportista** Bosne i Hercegovine, kao i status perspektivnih sportista.
7. Zalagat ćemo se za bolje regulisanje **kategorizacije sportova**, s ciljem utvrđivanja konkurentnosti Bosne i Hercegovine na međunarodnoj sportskoj sceni.
8. Inicirat ćemo izgradnju **nacionalnog stadiona** i nacionalnog centra za pripremu reprezentativnih selekcija i sportista za međunarodna takmičenja, u saradnji svih nivoa vlasti i sportskih saveza.
9. Zalagat ćemo se za adekvatno **budžetiranje Olimpijskog i Paraolimpijskog komiteta BiH**, za četverogodišnji olimpijski i paraolimpijski ciklus.

15. KULTURA

Kultura predstavlja najdominantnije obilježje jednog društva. Iako kultura na globalnom nivou ne predstavlja profitabilan ekonomski segment države, njen značaj ostvaruje se kroz činjenicu da je ona svojevrstan agens razvoja društva – od naučnih doprinosa, preko privrednih djelatnosti s posebnim akcentom na turizam te značaj u diplomatskim odnosima i vanjskopolitičkom predstavljanju društva, države i nacije.

Savremeni izazovi s kojim se sureću nacionalne kulture, kao što su integracije u supranacionalne organizacije, te proces stvaranja umreženog globalnog društva, značaj kulture u procesu **očuvanja identiteta** jednog društva nemjerljiva je. Ti procesi uspostavljaju prostor neprestane kulturne interakcije i razmjene, a njihov rezultat ogleda se u kulturnoj homogenizaciji i dezintegraciji, zbog čega do sada izolovane kulture nužno moraju uspostaviti „mjere odbrane“ kulturnog identiteta.

Kulturna slika Bosne i Hercegovine ima komparativnu prednost u svom ostvarivanju na globalnom nivou, kroz **autohtonost i nastanak bh. multikulturalizma**, koji nije samo rezultat ekonomskih, ratnih i drugih migracija stanovništva, već predstavlja specifičnu društvenu sposobnost prihvatanja i solidarnosti spram različitih kulturnih utjecaja. Kulturni identitet bh. čovjeka nasljeđe je i grčkog i rimskog humanizma, kršćanstva, islama, judaizma, renesanse, znanstvenog racionalizma, liberalne misli, industrijske revolucije, socijalističkog učenja, kao i ustavne demokratije.

Trenutno stanje kulturne politike u BiH umnogome je osiromašeno u odnosu na kulturni život društva kao i same društvene interese u kulturi. **Administrativni pristup** kulturi koji kroz zakonske norme, pozitivno pravo i strategije razvoja kreira kulturnu politiku **je u velikoj mjeri zanemaren**, te mnoge oblasti, kao što su institucije kulture, nisu definirane zakonima, u smislu reguliranja finansiranja i njihove uloge u kulturi. Posljednji sveobuhvatni strateški državni dokument iz oblasti kulturne politike usvojen na Vijeću ministara Bosne i Hercegovine, bio je Strategija kulturne politike iz jula **2008.** godine.

Ograničenja koja državni nivo vlasti ima u oblasti kulture vidljiva su kroz Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine i njihovo koordinacijsko djelovanje. Naime, njihovo glavno djelovanje u oblasti kulture je kroz budžet koji ima samo dvije tačke koje dalje

služe za finansiranje projekata domaćih institucija kulture ili drugih pravnih lica ukoliko je u pitanju međunarodna saradnja. „Prema ovim podacima se može zaključiti da kulturna politika na državnom nivou prije svega ima svrhu da pruža osnovu za protok sredstava koja se dalje usmjeravaju ka nižim nivoima i institucijama, dok u suštinskom kreiranju kulturne politike ne čini mnogo niti pravi iskorake ka stvaranju osnove za takvo djelovanje.“

S druge strane, **vanadministrativno kulturno djelovanje pokazuje pozitivnu sliku razvoja kulturne djelatnosti u BiH.** O tome svjedoče međunarodno priznati i cijenjeni kulturni festivali koji se održavaju na prostoru Bosne i Hercegovine te okupljaju neka od najcjenjenijih imena iz domena kulturne djelatnosti na koje se odnosi, kao i brojne međunarodne nagrade i priznanja, kako pojedincima tako i kulturnim projektima.

Zbog navedenog disbalansa izmedju administrativnog i vanadministrativnog pristupa kulturi, kao i samoj prirodi pravnog uređenja BiH, koje kulturnu politiku determinira kao decentralizovanu djelatnost, Narod i Pravda opredjeljuje se za paralelno provođenje dva pristupa.

15.1 Pravci djelovanja

Administrativni pristup kreiranja kulturne politike

1. Zalagat ćemo se za donošenja regulative na državnom nivou, koja će za cilj imati utvrđivanje pravnog statusa i okvira djelovanja kulturnih **institucija od posebnog značaja za BiH**, te stvaranje njihove pravne i finansijske stabilnosti, s trajnim preuzimanjem obaveze finansiranja institucija.
2. Radit ćemo na sintezi **budžetskog i alternativnog modela finansiranja** institucija kulture (finansiranje kroz projekte, Crowdfunding, EU-fondovi) s tim da budžetsko finansiranje ne bude ispod nivoa stvarnih potreba za normalan rad ovih institucija.
3. S obzirom da Bosna i Hercegovina nema državno ministarstvo kulture, a da je ova oblast po ustavnom ustrojstvu nažalost decentralizirana, zalagat ćemo se za **kadrovsко jačanje Ministarstva civilnih poslova BiH** odnosno njegovog Sektora za nauku i kulturu.
4. Zagovarat ćemo osnivanje nove agencije pd ingerencijom Ministarstva civilnih poslova BiH – **agencije za razvoj kulture** BiH, zadužene za kreiranje strategije kulturne politike BiH, izradu akcionih planova, zatim praćenje i kontrolu provedbe obaveza koje iz njih proističu, koordinaciju i ostvarivanje kulturne saradnje svih nivoa

vlasti iz oblasti kulture i njenih nosilaca, te implementaciju programa finansiranja kulturnih projekata od značaja za džavu.

5. Radit ćemo na institucionalnom jačanju za provedbu preuzetih obaveza iz **međunarodnih konvencija** u oblasti kulture, posebno onih iz okvira EU integracija, s ciljem omogućavanja pristupanja kulturnim fondovima EU i šire.

Opći pristup kulturnoj politici

1. Zalagat ćemo se za provođenje analize trenutnog stanja u kulturi na području cijele BiH, koja bi obuhvatila popis svih artefakata, eksponata i drugih kulturnoumjetničkih formi, te uspostavu univerzalne **elektronske baze**, koja će dati potpun pregled predmetnog blaga, s obveznim sigurnosnim elementima prevencije i procjene rizika za sigurnost.
2. Kako bi se osigurala **sigurnost materijalnog kulturnog bogastva**, zalagat ćemo se za donošenje regulative kojom će se omogućiti prijenos, posudba na čuvanje, kao i posudba za realizaciju projekata, te određivanje minimuma sigurnosnih mjera čuvanja prilikom transporta i izlaganja.
3. Kroz budžete svih nivoa vlasti zagovarat ćemo kontinuirano **povećanje sredstava** za fondove kulturnog razvoja, uz model segmentarnog finansiranja oblasti kulture (film, književnost, slikarstvo, muzička ostvarenja i sl.) i uvođenje **ekspertnih komisija** pri raspodjeli navedenih sredstava.
4. Podržavat ćemo osnivanje novih ustanova kulture i izgradnju saradnje s lokalnim nivoom vlasti, s ciljem osiguravanja poticaja i pogodnosti korištenja prostora u općinskom/gradskom vlasništvu.
5. Podržavat ćemo programe **jačanja menadžerskih i marketinških kapaciteta kulturnih ustanova**, kako bi bile sposobljene za aktivno učešće u razvoju kulturnog stvaralaštva i izbjegle pretvaranje u kulturne depoe.
6. S istim ciljem, a po uzoru na eminentne kulturne institucije u razvijenim zemljama, podržavat ćemo njihovu **djelimičnu komercijalizaciju**, u mjeri koja neće narušiti integritet tih ustanova.
7. Analizirat ćemo mogućnosti te podržati osnivanje **instituta za razvoj kulture**, kao organizacionih jedinica pri univerzitetima – osnivačima tih instituta, čije bi djelovanje obuhvatilo: pripremu prijedloga kulturnih politika nižih nivoa vlasti, kreiranja smjernica za razvoj kulture u sistemu odgoja i obrazovanja, kreiranje i realizaciju programa obuka iz oblasti kulturnog menadžmenta, pružanje stručne pomoći prilikom kreiranja kulturnih projekata i apliciranja za dodjele sredstava iz domaćih i međunarodnih fondova, kreiranje prijedloga i smjernica za izradu i izmjene zakonskih rješenja iz oblasti kulturne politike.

16. MEĐUNARODNA I REGIONALNA POLITIKA

Ustav Bosne i Hercegovine propisuje da je vanjska politika isključiva nadležnost države Bosne i Hercegovine te da je kreator vanjske politike zemlje Predsjedništvo Bosne i Hercegovine. U okviru te nadležnosti, Predsjedništvo BiH donosi strateške dokumente koji propisuju vanjskopolitičke ciljeve, pravce i prioritete zemlje. Od 2003. godine, slijedeći volju građana Bosne i Hercegovine i njihovih političkih predstavnika, euro-atlanske integracije ocijenjene su kao strateško vanjskopolitičko usmjerenje zemlje. Isto opredjeljenje ponovljeno je i u Strategiji vanjske politike Bosne i Hercegovine 2018-2023. kroz isticanje punopravnog članstva u Evropskoj uniji i realizaciju Akcionog plana za članstvo Bosne i Hercegovine u NATO savezu (MAP). Strategija također predviđa i intenziviranje aktivnosti na zaštiti interesa državljana BiH u inostranstvu, unapređenje međunarodnopravne saradnje te promociju BiH u svijetu putem diplomatsko-konzularne mreže i pod vođstvom Ministarstva vanjskih poslova BiH u saradnji s drugim relevantnim ministarstvima i organima uprave.

Nažalost, od podnošenja zahtjeva za članstvo u Evropskoj uniji 2016. godine Bosna i Hercegovina stagnira (u nekim oblastima i nazaduje) u procesu pridruženja. Mišljenje o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropskoj uniji koje je 2019. donijela Evropska komisija jasno pokazuje kako BiH ne zadovoljava propisane kriterije te navodi 14 ključnih prioriteta čije će ispunjavanje predstavljati preduvjet za kandidatski status zemlje. Nešto bolja situacija tiče se odnosa s NATO savezom čiji je Politički komitet 2020. godine prihvatio Program reformi BiH 2019-2020. godine. Vijeće ministara BiH je u februaru 2021. godine donijelo odluku o formiranju Komisije za saradnju BiH s NATO-om. Uprkos sporadičnim pomacima, još uvijek ne postoji adekvatan napredak ka punopravnom članstvu u NATO-u, što će nesumnjivo utjecati i na proces integracije u Evropsku uniju, budući da su sve trenutne članice EU kao i zemlje s kandidatskim statusom (izuzev Srbije) istovremeno i članice NATO-a.

Zaštita interesa državljana BiH i promocija BiH u inostranstvu također nisu na zadovoljavajućem nivou. Bosna i Hercegovina nema rezidentna diplomatska predstavništva niti uspostavljene diplomatske odnose ni sa svim regionalnim susjedima (Albanija i Kosovo) kao ni adekvatnu mrežu diplomatsko-konzularnih predstavništava

ili ugovora s DKP-ima trećih zemalja (prvenstveno iz regionala) koji bi garantovali zaštitu građana BiH i njenih vanjskopolitičkih interesa u inostranstvu. Iako je iniciran, proces mapiranja dijaspore koji provode Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine u saradnji s Ministarstvom vanjskih poslova Bosne i Hercegovine nije završen. Stoga BiH ne posjeduje ni osnovne demografske informacije o svojoj dijaspori (broj osoba, njihovo prebivalište, dobna i obrazovna struktura, jezičke kompetencije maternjeg jezika i sl.).

16.1 Pravci djelovanja

1. Fokus svih institucija na svim nivoima vlasti u Bosni i Hercegovini na ispunjavanju **14 prioriteta** iz Mišljenja Evropske komisije o zahtjevu BiH za članstvo u Europskoj uniji i unapređenje Mechanizma koordinacije u cilju adekvatnog odgovora zemlje na zahtjeve EU i usvajanja zajedničke pravne tečevine EU (acquis).
2. Efikasniji rad Komisije za saradnju BiH s **NATO**-om, Ministarstva odbrane BiH i Vijeća ministara BiH, s ciljem donošenja i realizacije Programa reformi BiH i što prije realizovao MAP.
3. Aktivan rad na uspostavljanju novih i realizaciji postojećih bilateralnih i multilateralnih **ugovora** Bosne i Hercegovine i zemalja i organizacija iz inostranstva, a prioritetno onih koje omogućavaju ubrzani ekonomski razvoj zemlje poput Svjetske trgovinske organizacije (WTO).
4. Uspostavljanje i **jačanje diplomatskih odnosa** sa svim zemljama regije kao i svim dobronamjernim i prijateljskim organizacijama na Zapadu i Istoku, a u cilju realizacije ekonomskih, političkih, sigurnosnih, obrazovnih, naučnih, kulturnih i sportskih interesa Bosne i Hercegovine i njenih građana, te njihove pravne zaštite u inostranstvu, posebno u kriznim situacijama (oružani sukobi, prirodne nepogode, epidemije i pandemije i sl.).
5. Insistiranje na **reciprocitetu** u međusobnim diplomatskim odnosima, na osnovu međusobnog uvažavanja i dobre diplomatske prakse, kao i međunarodnih konvencija koje regulišu ovu materiju.
6. **Profesionalizacija diplomatsko-konzularne mreže** Bosne i Hercegovine i njenih najistaknutijih predstavnika – ambasadora i konzula, kroz uspostavljanje seta objektivnih i transparentnih profesionalnih kriterija za njihov izbor, omogućavanje

njihove kontinuirane edukacije i koordinacije strateškog djelovanja u zemljama i pri međunarodnim organizacijama gdje su akreditirani.

7. Donošenje strateškog programa **ekonomске diplomatiјe**, s preciznim i mjerljivim indikatorima kontrole realizacije i uspjeha predviđenih smjernica.
8. Inicirat ćemo donošenje **Zakona o vanjskim poslovima BiH**, s ciljem poboljšanja funkciranja Ministarstva vanjskih poslova, uvođenja striktnijih pravila u njegov rad, te više reda u sistem funkciranja cjelokupne diplomatsko-konzularne mreže, za koju su službeno evidentirani brojni nedostaci, propusti i zloupotrebe.

17. DIJASPORA I POVRATNICI

Od 2013. do 2020. godine Bosnu i Hercegovinu je napustilo 315 hiljada građana, podaci su Unije za održivi povratak Bosne i Hercegovine. Podaci EUROSTAT-a i drugih međunarodnih izvora govore o približno jednakim brojevima, neki čak i alarmantnijim. Zabrinjavajuća predviđanja inostranih organizacija i uglednih magazina o iseljavanju stanovništva iz BiH od prije nekoliko godina danas izgledaju čak optimistično. BiH je 2018. godine bila na trećem mjestu u svijetu po odlivu visokoobrazovanog kadra, procentualno.

„Koliko ljudi godišnje napusti Bosnu i Hercegovinu?“ pitanje je na koje **nema zvaničnog odgovora** nadležnih institucija. Kako se navodi u izvještaju Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH „Pregled stanja bh. iseljeništva“, administrativni podaci o odjavi boravka jedini su službeni podaci o broju osoba koje napuštaju BiH. Međutim, kako odjava boravka nije zakonska obaveza, boravak odjavljuje samo manji broj osoba. Relevantniji podaci o broju emigranata iz BiH na godišnjem nivou mogu se dobiti iz migracijske statistike zemalja prijema, ali nažalost, ne nalazimo ih u izvještajima institucija vlasti BiH.

Donedavno, aktualna vladajuća politika negirala je činjenice i pokušavala u javnom prostoru ublažiti razmjere problema. Shodno tome, izostao je ozbiljan pristup i institucionalne mjere za ublažavanje demografske krize i usporavanje trenda odlaska stanovništva. Prema istraživanjima, razlozi iseljavanja su mnogobrojni i godinama su se mijenjali, od potrebe za boljim obrazovanjem i zapošljavanjem koje je bilo izraženo u prvom periodu masovnijeg iseljavanja, do korupcije, nestabilne političke situacije i izostanka perspektive, što je aktualno u posljednjem periodu.

Iz dokumenta „Politika o saradnji s iseljeništvom“, koji je početkom 2017. godine pripremilo Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, navodi se da broj osoba koje žive u inostranstvu, a koje su rođene u BiH bez obzira na njihovo aktuelno državljanstvo, iznosi više od 1,6 miliona ljudi. Najviše ih živi u zemljama Evropske Unije (57%). Ovim brojem nisu obuhvaćeni potomci rođeni u zemljama prijema te bi, uključivši i potomke, ta brojka bila oko dva miliona – a danas, s obzirom da je prošlo gotovo pet godina i da

se trend iseljavanja pojačavao, znatno više.

S druge strane, **povratnička populacija u BiH se topi**, a trend povratka iseljenika ili protjeranih (posebno u entitet RS) gotovo se u potpunosti zaustavio. Mali broj povratnika suočava se s nizom institucionalnih i ekonomskih problema, te s diskriminacijom po više osnova. Podrška povratnicima u RS od strane vlada u Federaciji BiH nije na zadovoljavajućem nivou, a i sredstva koja se izdvajaju za pomoć povratnicima u RS često se dodjeljuju na netransparentan način i podložne su zloupotrebama.

17.1 Pravci djelovanja

Dijaspore

1. Inicirat ćemo osnivanje zasebnog **državnog ministarstva za pitanja dijaspore**, ili državne agencije za dijasporu pod ingerencijom Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice, ili znatno jačanje i kapacitiranje Sektora za iseljeništvo pri MLJPI.
2. Pružat ćemo podršku programima i projektima **jačanja bosankohercegovačkog identiteta** i veze iseljenika s domovinom, s ciljem preveniranja diskonekcije dijaspore s maticom, posebno kod nove (treće) generacije iseljenika.
3. Zalagat ćemo se za izradu i donošenje sveobuhvatne državne **strategije saradnje s dijasporom** te jasno definisanim akcionim planovima, preciziranim nadležnim institucijama za implementaciju planova, rokovima i nadzorom s ciljem osiguravanja dosljedne provedbe strategije.
4. Podržavat ćemo vladine i nevladine programe i projekte koji za cilj imaju veću ekonomsku, društvenu i političku **uključenost bh. dijaspore u domovini**, jačanje konekcija s bh. ekspertima u dijaspori, razvoj kanala komunikacije između BiH i iseljeništva, obrazovne prekogranične aktivnosti, smjernice za investiranje u domovini, forme, transfere znanja i tehnologija.
5. Inicirat ćemo i u punom kapacitetu podržati projekt „**mapiranja dijaspore**“, koji će prikupiti i objediniti sve relevantne podatke o bh. dijaspori, njenom broju, obrazovnoj i ekonomskoj strukturi iseljenika, najvažnijim organizacijama, istaknutim pojedincima u svim oblastima (obrazovanje, privreda, sport, kultura i dr.), politički angažiranim osobama i funkcionerima u zemljama iseljeništva, medijima i dr.
6. S druge strane, inicirat ćemo i podržati kreiranje svojevrsnog „**vodiča**“ za dijasporu,

koji će obuhvatiti sve relevantne podatke i informacije o domovini, za kojima postoji interesovanje bh. dijaspore, posebno u oblastima u kojima se može ostvariti uska saradnja i dugoročno povezivanje.

Povratnici

1. Zalagat ćemo se za značajno **povećanje ulaganja** u sredine u koje se vratio protjerano ili iseljeno stanovništvo, posebno u entitetu RS, kao i mesta gdje postoji potencijal za povratak, u skladu sa stvarnim potrebama povratnika i s ciljem dugoročne održivosti, te aktivnu političku prisutnost i institucionalnu podršku u tim mjestima;
2. Borit ćemo se za stvaranje **sigurnosnih i ekonomskih preduvjeta za povratak i ostanak** povratnika u svojim krajevima, za sprječavanje diskriminacije u obrazovanju i drugim oblastima, te bolju zastupljenost prilikom zapošljavanja u institucijama javnog sektora u sredinama povratka;
3. Podržat ćemo rješavanje izraženih problema **nejednakog institucionalnog pristupa** prema Bošnjacima, Hrvatima i ostalima u Republici Srpskoj i njihove neadekvatne zastupljenosti u institucijama sistema, kao i rješavanje problema s kojima se susreću Srbi u nekim kantonima u Federaciji BiH, gdje im je ugrožena konstitutivnost u kontekstu zastupljenosti u zakonodavnim organima i pristupa institucijama, te protiv ustavne diskriminacije.
4. Podržavat ćemo projekte privrednog i svakog drugog pozitivnog vida **uvezivanja dijaspore s povratničkom populacijom** u zemlji.

PROGRAMSKA PLATFORMA ZA MLADE 2022 - 2026

1. PROGRAM ZAPOŠLJAVANJA

1.1 Uvod

Nezaposlenost je problem o kojem su se, kao jednom od najvećih, izjasnili sami mladi u BiH u svim do sada provedenim istraživanjima, i vide ga kao uzrok drugih problema ove populacije. Nezaposleni mladi ekonomski su zavisni, izloženi su visokoj stopi rizika od siromaštva, nisu u mogućnosti stambeno se osamostaliti, ne usuđuju se stupiti u brak niti se usuđuju imati djecu. Dugoročno nezaposleni mladi postaju siromašni, a siromaštvo je glavni uzrok njihove pasivnosti i društvene isključenosti. Uzrokovana pasivnost mladih dovodi do toga da bh. društvo dobiva dugoročno neaktivne generacije, koje ne mogu pokretati pozitivne promjene. Od završetka školovanja do prvog zaposlenja prolazi mnogo vremena, što dovodi do lošeg psihičkog stanja mladih, nestajanja samopouzdanja, pa čak i depresije, ali i do gubitka stečenih znanja i vještina. Više od polovine mladih na svoje prvo zaposlenje čekaju dvije godine, a njih 1/5 čak i do pet godina. S tim u vezi, Posljedice nezaposlenosti odražavaju i na emigracije iz BiH. Mladi u velikom broju napuštaju BiH ne samo privremeno nego i zauvijek, dok državi i bh. društvu ostaje problem tzv. „odljeva mozgova”, a bh. privredi trenutno vrlo izražen nedostatak mlade sposobljene radne snage.

BiH ima jednu od najviših stopa nezaposlenih mladih u svijetu, preko 60% prema podacima relevantnih međunarodnih institucija. Komparacije radi, u razvijenim zemljama zapadne Evrope, npr. Njemačke, Holandije, Austrije, Norveške, Švicarske i sl., stopa nezaposlenosti mladih ispod je 10%. Prije nekoliko godina, problem Evrope u kontekstu nezaposlenosti mladih bio je neusklađenost obrazovanja s tržištem rada, da bi se brzim reformama i intenzivnim programima prekvalifikacija i dualnog obrazovanja (teorija-praksa) taj problem umnogome riješio. S obzirom na trend velikog privrednog razvoja, problem Evrope danas jeste nedostatak mlade stručne radne snage, što se reflektuje i na BiH u kontekstu povećanih migracija mladih. U BiH problem nezaposlenosti mladih je višeslojan. Pored neadekvatnog zastarjelog obrazovnog pristupa koji ne priprema mlade za posao, i tržište rada je ograničeno. S druge strane, za postojeća otvorena radna mjesta nema dovoljno kvalificiranog kadra, dok je istovremeno nekoliko desetina hiljada visokobrazovanih za koje na tržištu rada nema prilike.

1.2 Institucionalni okvir i dosadašnja politika prema mladima u oblasti zapošljavanja

Bosna i Hercegovina nema jasnu politiku zapošljavanja mladih. Zakonski propisane **strategije prema mladima koje su dužni donijeti i provoditi svi nivoi vlasti**, a koje bi, između ostalog, trebale sadržavati i programe zapošljavanja mladih, predviđene su entitetskim zakonima o mladima. Na nivou BiH strategija prema mladima nikada nije pripremljena, iako je za taj zadatak još 2006. g. osnovana Komisija za koordinaciju pitanja mladih u BiH. U Federaciji BiH također još uvijek nije donesena strategija prema mladima, iako je Vladi Federacije BiH ta zakonska obaveza nastala još 2010. godine. Iako su vlade preduzele neke skromne korake ka poboljšanju društvenog položaja mladih, ti koraci nisu strateški usmjereni i njihovi rezultati su upitni - dosad nije urađen nijedan izvještaj o mladima koji bi dao prikaz preduzetih mjera i učinka koje su one proizvele, a takvi izvještaji obavezna su praksa u zemljama EU. Pored nemara državnih i entitetskih vlasti, značajan problem predstavljaju i lokalne zajednice, koje ne izvršavaju zakonske obaveze iz federalnog zakona o mladima. Takav odnos vlasti uzrok je odlaska mladih ljudi i njihove nezainteresiranosti spram važnih pitanja u državi.

Nažalost, **titulu najprimamljivijeg poslodavca u BiH još uvijek nosi javna uprava**, jer se i pored moratorija na zapošljavanje u javnom sektoru, na koji su se obvezale same vlade, vršila masovna zapošljavanja, u većini netransparentno, bez objavljanja konkursa, bez prijemnih komisija, bez ikakvog nadzora nadležnih vladinih institucija – što je službeno utvrdila državna/federalna revizija (73% zaposlenih u javnim preduzećima i institucijama u Federaciji BiH zaposleno je bez ikakvog konkursa). Takav **diskrecioni pristup vlada pri zapošljavanju u javnom sektoru, neprihvatljiv** je i poguban, i izaziva dugoročnu ekonomsku, moralnu i demografsku katastrofu. Postoji nekoliko problema u vezi s ovim pitanjem:

- javna je uprava u BiH preglomazna i zasićena, te je neophodno da što prije zatvorí vrata dalnjem širenju, izuzev u slučajevima stvarnih potreba (nedostajući kadar zbog prirodnog odliva, nastavno osoblje, zdravstveno osoblje, inspektori, IT-stručnjaci i dr.);
- izražena službeno evidentirana korupcija pri zapošljavanju u javnoj upravi ostavlja minimum mogućnosti za zapošljavanje u redovnoj proceduri, na ionako suženom izboru radnih mjesta;

- mladi imaju male mogućnosti zapošljavanja u javnom sektoru, kako zbog stranačke kontrole i korupcije, tako i zbog zakonske obaveze stjecanja prethodnog radnog iskustva, što je većini mladih nedostupno;
- orijentiranost mladih prema javnoj upravi zbog njene primamljivosti (iznadprosječne plaće, sigurnosti, dugoročnosti, radničkih prava, problema u privrednom sektoru uzrokovanim pandemijom COVID i nestabilnom političkom situacijom) – dugoročno ih odvlači od ideje rada i privređivanja u privredi kao i pokušaja samozapošljavanja, što ima pogubne posljedice za razvoj društva u cjelini.

1.3 Potrebe mladih u oblasti zapošljavanja

Prema istraživanjima, mladi najveće nezadovoljstvo iskazuju zbog **korupcije, nepravde i nejednakog pristupa zapošljavanju**, primarno u javnoj upravi. Pored toga, problem skučenog tržišta rada a potom i nedovoljne pripremljenosti (**izostanak prakse tokom školovanja**) za obavljanje postojećih dostupnih poslova u privredi su evidentni, a mladima nije ponuđena ni adekvatna institucionalna sistemska podrška za samozapošljavanje i preduzetništvo.

Četiri od 5 mladih ljudi u Federaciji BiH mladih smatra da bi im poslovne obuke bile od koristi, a samo njih 16% imalo je priliku učestvovati u određenom poslovnom seminaru za mlađe, koje drže izuzetno korisnim. Prema istraživanju, svaka druga mlada osoba **rado bi pokrenula vlastiti biznis, ali uz uslov podrške**, i to ne samo finansijske u vidu početnog kapitala nego i savjetodavne, mentorske i edukacijske. Kao nedostatak u procesu pokretanja vlastitog biznisa navode i to što je **administracija suviše komplikirana** i njima nepoznata, stoga što su im nedostupne i formalne i neformalne edukacije. Saglasni su u mišljenju da je potrebno više programa samozapošljavanja mladih, više informacija i više podrške kako bi se mladi odvažili krenuti u vlastito posovanje. Indikativno je da mlađim ljudima nije potpuno jasno kako funkcioniра privatni poslovni sektor, da vladaju jako šturm informacijama koje sami često ne razumiju. Potpuno su saglasni da se vladini konkursi i poticaji moraju bolje promovirati kroz kvalitetniji PR i korištenjem virtuelnih načina i društvenih mreža u predstavljanju te podrške.

S druge strane, najizraženije **nezadovoljstvo poslodavaca odnosi se na nedostatak praktičnog iskustva mladih** aplikantata za posao (32%), kao i na njihovu kvalifikaciju

(19%), ali uopće (ne)postojanjem dovoljno kvalificirane radne snage na tržištu rada. Veliki porezni nameti, posebno doprinosi na novozaposlene – koji nisu pripremljeni za posao i potreban je period njihove doedukacije i uvođenja u rad – demotiviraju i onemogućuju poslodavce da masovnije zapošljavaju i mladima odmah ponude ugovore o radu.

1.4 Opredjeljenje Naroda i Pravde

Svjesni smo da mladi imaju zakonom zagarantovana prava na podršku u zapošljavanju i da stranačke centrale ne smiju biti biroi za zapošljavanje

Želimo formirati vlast naklonjenu mladima, kroz ispunjavanje svih zakonskih obaveza prema mladima u domenu zapošljavanja (programi za mlađe predviđeni Zakonom o mladima FBiH na svim nivoima vlasti). Također, opredijeljeni smo oživjeti sistem odgovornosti vlasti prema mladima kroz provedbu kaznenih odredbi za nadležne institucije vlasti koje se ogluše o svoje obaveze prema mladima.

Odlučni smo da zapošljavanje mladih postavimo kao prioritetnu politiku novoformirane vlasti, a razvoj omladinskog preduzetništva stavimo u najoštriji fokus te politike

... i to u skladu sa savremenim svjetskim odrednicama i dobrom međunarodnom praksom. Od 2015. godine provode se masovni programi samozapošljavanja u Evropi, odnosno razvoja preduzetništva među mladima – **stvaranje nove preduzetničke generacije** – i to je trend kojem ćemo se u punom institucionalnom kapacitetu priključiti.

Odlučni smo da mladim ljudima omogućimo praksu i radno iskustvo tokom a ne nakon školovanja i ukinemo obavezu obavljanja pripravničkog staža (izuzev gdje specifičnost zanimanja to iziskuje)

Želimo revidirati dosadašnju opšteprisutnu politiku zapošljavanja mladih kroz sufinansiranje obavljanja pripravničkog staža. Štaviše, želimo ukinuti uvjet obavljanja pripravničkog staža kao administrativnu barijeru za zapošljavanje, te omogućiti svim usmjerenim srednjoškolcima i studentima praksu i stjecanje radnog iskustva tokom školovanja, izuzev gdje specifičnost zanimanja to ne iziskuje. Opredijeljeni smo za ovaj **revolucionarni preokret** i slom koncepta koji je mlađe držao u zavisničkom položaju, da mole da negdje obave pripravnički staž, prvenstveno u javnoj upravi gdje su im šanse da dugoročno ostanu minimalne, ali i koncepta koji je leglo korupcije i favoriziranja stranačkih kadrova, čime se vršila diskriminacija „nepodobnih“ mladih ljudi.

Odlučni smo da u javnoj upravi rade sposobni a ne podobni mladi ljudi

Želimo zakonskim sistemskim mjerama ukinuti svaki vid diskriminacije tokom zapošljavanja, a posebno izražene oblike korupcije i nepotizma prilikom zapošljavanja u javnu upravu, i to kroz uvođenje obaveznog oglašavanja (javni konkursi), evidentiranja i nadzora nad zapošljavanjem u javne institucije i javna preduzeća, uvođenjem oštih kaznenih mjera za nepoštivanje tih odredbi, te uvođenjem video-nadzora i snimanja testiranja i intervjeta i formiranjem posebnih tijela koja će u svojstvu supervizora posmatrati sve javne konkurse. Želimo da se aplikanti za prijem u javnu službu vrednuju prema znanju i vještinama, a ne prema stranačkoj podobnosti, jačini poznanstava ili finansijama.

Adekvatan budžet za mlađe bit će ogledalo da smo potpuno opredijeljeni za provođenje ovog programa

Želimo povećati **budžetska izdvajanja (i fondova) za zapošljavanje mladih**, ali ne novim zaduženjima, već budžetskim uštedama i pravilnim preraspodjelama i preusmjeravanjem budžetskih rashoda, suzbiti svaki vid budžetskog rasipništva a usmjeriti se ka prioritetima, kroz sistemsko unapređenje javnih finansija.

Odlučni smo stvarati novu preduzetničku generaciju mladih u Bosni i Hercegovini

Želimo napraviti ambijent za razvoj omladinskog preduzetništva kroz konkretnе edukacijske, konsultacijske i finansijske **poticaje, te administrativne olakšice** za pokretanje prvog biznisa. Želimo razviti preduzetnički duh kod mladih, ali uz davanje sigurnog čvrstog oslonca, okrenuti ih od robovanja prilikama za zapošljavanje u javnu službu i usmjeravati ka samozapošljavanju. Želimo mladim ljudima približiti rad administracije i pojednostaviti procese pokretanja vlastitih poslova.

Odlučni smo osigurati olakšice i poticaje poslodavcima koji zapošljavaju mlađe bez radnog iskustva

Želimo olakšati preduzetnicima koji žele zaposliti mlađe ljudi oslobođajući ih visokih nameta i doprinosa na plaće novozaposlenih u prvom periodu rada, te im pružiti poticaj i podršku prilikom interne edukacije nove radne snage.

Odlučni smo da mlađim ljudima osiguramo prilike za zaposlenje, sklanjajući ih od lošeg okruženja

Želimo zaposlene mlade koji neće biti prepusteni samo ulici, koja ih šalju u ralje kriminala i nesretnog života s neizvjesnim rizičnim ishodom. Želimo zaposlene mlade

koji će biti korist, a ne prijetnja i problem društvu. Želimo zaposlene mlade koji mogu doprinijeti kućnom budžetu i stabilnosti porodice. Želimo mlade osposobljene za rad kao preduvjet ozbiljnog investiranja u Bosni i Hercegovini i u Bosnu i Hercegovinu.

Narod i Pravda iskazuje političku volju za sistemsko rješavanje problema nezaposlenosti mladih i najavljuje sljedeće korake:

1. Naložiti uredima za reviziju institucija (u FBiH i BiH) izradu koordinirane posebne **revizije dosadašnjih programa zapošljavanja mladih**, s akcentom na rezultate koji su njihovom provedbom postignuti, finansijske efekte koje su imali i regularnosti kod načina njihovog provođenja, kako bi se i službeno evidentirali najznačajniji propusti i zloupotrebe u aktualnim procesima zapošljavanja mladih.
2. Sumirati sva provedena istraživanja o nezaposlenosti mladih, o problemima i potrebama tržišta rada, obrazovnom sistemu i njegovo usklađenosti s tržištem rada, kompetencijama i slabostima nezaposlenih mladih, trenutnim i potencijalnim mogućnostima zapošljavanja, prvenstveno u privrednom, ali i u javnom sektoru, zatim nalaze revizorskih izvještaja, statistike resornih zavoda i agencija, preporuke međunarodnih eksperata, istraživanja i analize nevladinih organizacija i institucija vlasti, te sačiniti **službenu analizu o stanju nezaposlenosti mladih u BiH**, koja će biti platforma svim radnim grupama za izradu programa zapošljavanja mladih u okviru strategija prema mladima na svim nivoima vlasti.
3. Kreirati **nove programe zapošljavanja** mladih koji neće biti temeljeni na neefikasnim mjerama sufinansiranja obavljanja pripravnika staža u javnom sektoru, već na poticaju samozapošljavanja, sufinansiranja prvog zapošljavanja mladih u privrednom sektoru i pravedne dostupnosti realnih radnih mesta u javnim institucijama i preduzećima. Programi će se usvojiti kao dio zakonom propisanih strategija prema mladima na kantonalm, federalnom i državnom nivou⁵, uz najveći dopustivi nivo usklađenosti i koordinacije programskih aktivnosti. Vodit ćemo sistematičan i detaljan proces planiranja i postavljanje indikatora uspješnosti, uz učešće širokog kruga aktera: ministarstava rada, ekonomskog razvoja, zavoda za zapošljavanje, privrednih komora, obrazovnih institucija, udruženja poslodavaca, međunarodnih predstavnika, predstavnika nevladinih organizacija koje se bave mladima, radničkih sindikata i dr.
4. Osigurati budžetska **sredstva za implementaciju programa** kroz pravilnu preraspodjelu postojećih sredstava za ovu namjenu, ali i iz drugih dijelova budžeta koji se odnose na oblasti mladih, kako bi najveći dio sredstava za mlade bio usmjeren ka zapošljavanju. Također, oštrim novim zakonskim mjerama (s obzirom da je

trenutno umnogome prisutan trend rasipanja javnog novca „po zakonu“) spriječit ćemo budžetsko rasipništvo, a „ušteđena“ sredstva preusmjeriti ka poticanju zapošljavanja mladih.

5. Uspostavit sistem za praćenje i **procjenu uspješnosti provođenja programa**, s obaveznim procesom pripreme redovnih polugodišnjih izvještaja o napretku u oblasti zapošljavanja mladih, koji će se dostavljati vladama i parlamentima na uvid i usvajanje, te biti dostupan široj javnosti putem javnog objavlјivanja.
6. Donijeti **nedostajuću legislativu u oblasti zapošljavanja** mladih: zakone o obrazovanju odraslih, zakone o dualnom obrazovanju, izmjene i dopune zakonā o obrazovanju i zakonā o radu - prvenstveno kako bi se omogućilo stjecanje prakse i priznatog radnog iskustva tokom školovanja te dokinula obaveza pripravničkog stažiranja (izuzev gdje specifičnost profesije to iziskuje) - potom zakone o zapošljavanju mladih, omladinskom preduzetništvu i dr.
7. Sistem **obrazovanja uskladiti s tržištem rada** nadopunama kroz fakultativna predavanja, uvođenjem novih predmeta i programa u formalno obrazovanje i razvojem centara neformalnog obrazovanja: savjetovanja pri odabiru karijere, obuke usmjerene prema zaposlenju, pomoć za profesionalnu orientaciju i dr. Uvesti predmet „Preduzetništvo“ u nastavne planove i programe, kao i „Razvoj i upravljanje projektima“, te razvijati model **dualnog obrazovanja** (Learning by doing), uvezujući obrazovne institucija s privrednim sektorom i dr., s posebnim fokusom na sektor informacionih tehnologija (IT) koji je u velikoj ekspanziji i nudi adekvatno plaćena i ugodna radna mjesta, koja mlade stručnjake mogu zadržati u BiH.
8. Suzbiti **korupciju pri zapošljavanju u javnom sektoru**: osigurati maksimalnu transparentnost procesa zapošljavanja kroz zakonsko pooštravanje kriterija za transparentnost procesa i nezavisnost prijemnih komisija te ukidanjem diskrecionog prava rukovodilaca pri odabiru uposlenika ili pripravnika, kao i uvođenjem sistema oštrog sankcioniranja dokazanih i evidentiranih pojava kršenja zakonskih procedura pri zapošljavanju. Uraditi **reviziju sistematizacije radnih mjesta u javnoj upravi** i preduzećima kantona i FBiH i njihove usklađenosti sa organizacionim i kadrovskim potrebama u institucijama i stvarnim obimom poslova na temelju programa rada, kako bi se precizirala stvarna potreba i broj radnih mjesta u javnom sektoru na koje mlađi mogu računati.
9. Kao dio predviđenih programa zapošljavanja koji su prethodno obrazloženi, posebnu pažnju usmjeritina **razvoj preduzetničkog duha** kod mlađih poticanjem omladinskog preduzetništva. Staviti na raspolaganje mlađima slobodne poslovne prostore i objekte u državnom vlasništvu pod najpovoljnijim uvjetima, organizirati obuke za kreiranje biznis-planova, osigurati adekvatne finansijske poticaje za započinjanje

omladinskih biznisa, formirati biznis inkubatore i učiniti ih široko dostupnim. Osigurati praćenje razvoja omladinskih biznisa i kontinuiranu savjetodavnu podršku tokom čitavog procesa, te knjigovodstveno-administrativnu podršku i sličnu pomoć u početku poslovanja, povezivati mlađe preduzetnike i inovatore s potencijalnim kupcima i drugim poslovnim partnerima u zemlji i inostranstvu te im na taj način učiniti preduzetništvo održivom opcijom. Odabir ideja za omladinsko preduzetništvo bazirati na pažljivoj analizi potreba na konkretnoj teritoriji, kako bi se pokretali poslovi za kojima postoji potreba i koji imaju perspektivu održivosti u određenom području, a u skladu sa strateškom procjenom i opredjeljenjem kantona/Federacije FBiH.

10. Zakonski predvidjeti **olakšice za prve poslodavce mladih**: uvesti poticajne mjere u vezi s porezima i doprinosima za kompanije koje zaposle mlađe ljudi (novozaposlene), uvesti „atipični prvi ugovor o zapošljavanju” za zapošljavanje ugroženih grupa mladih, te osloboditi/subvencionirati prve poslodavce mladih plaćanja doprinosu na plate novozaposlenih na najmanje prvu godinu rada.
11. Posebnu pažnju kroz posebne dijelove programa zapošljavanja dati mladima koji nisu u sistemu obrazovanja niti na tržištu rada (**marginalizovane grupe**), manje obrazovanim mlađim ljudima i ranjivim grupama mladih (posebno mlađima s invaliditetom i posebnim potrebama). Unaprijediti njihove vještine za traženje posla i osigurati im savjetovanje i usmjeravanje putem javnih službi za zapošljavanje kroz dodatnu edukaciju. Osigurati im pomoć (edukaciju za traženje posla, preporuku, uključenje u program) za prvi 12 mjeseci nakon završetka obrazovanja, kao kritični prijelazni period.
12. Osigurati mlađim ljudima posebno **prilagođen pristup informacijama** o programima zapošljavanja, obrazovanju o njihovim pravima u vezi s radnim uvjetima, o tržištu rada i poslovnim mogućnostima, putem lako dostupnih stranica na društvenim mrežama. Kroz kreiranje online foruma provoditi kampanje ohrabivanja mladih da prijavljuju slučajeve diskriminacije i zlostavljanja na radnom mjestu. Povećati ulogu postojećih radničkih sindikata u zagovaranju za prava mlađih zaposlenika i veću angažiranost mladih u ovim tijelima.
13. **Jačati kadrovske i infrastrukturne kapacitete zavoda za zapošljavanje** u kontekstu provođenja proaktivnih mjera zapošljavanja, posebno u smislu pružanja podrške pri samozapošljavanju mladih, pripremi biznis planova, mogućnostima sufinansiranja samozapošljavanja od strane drugih institucija vlasti, kontakta u konsultacijama s poreskim ustanovama, te praćenje procesa osnivanja i razvoja biznisa.
14. Posebno **zadužiti parlamentarna/skupštinska radna tijela za mlađe za nadzor** nad implementacijom svih donesenih strategija, programa i projekata.

2. PROGRAM OBRAZOVANJA

2.1 Uvod

U Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima, čija je BiH potpisnica, stoji da „niko ne može biti lišen prava na obrazovanje“, što predstavlja univerzalno ljudsko pravo, kao i osnovni uvjet socijalne uključenosti i mogućnosti adekvatnog rada, izlaska iz siromaštva i dostojanstvenog života. Razvijene zemlje Zapada prepoznale su sav značaj reforme i konstantnog unapređenja obrazovnog sistema za opći razvoj. Kroz Bolonjski i Kopenhagenski proces, reforma obrazovanja dobila je prioritetni status u strateškim opredjeljenjima vlada država članica EU, a cilj Lisabonske strategije bio je da EU bude najkonkurentnija i najdinamičnija ekonomija svijeta zasnovana na znanju. Među osnovnim razlozima povećanja nezaposlenosti mladih u Evropi bio je evropski sistem obrazovanja, koji je došao je u fazu da **nije više u potpunosti odgovarao potrebama tržišta** i da je nedovoljno pripremao radnike za popunjavanje slobodnih radnih mesta. Međutim, obrazovni sistemi u pojedinim zemljama članicama prepozнат je od Evropske komisije kao koristan za evropski sistem, kao npr. njemački **dualni koncept obrazovanja**, koji odlikuje usklađenost teorije i prakse, te je dualno obrazovanje uvedeno u strategiju „Evropa 2020“, za široko prihvatanje takvog koncepta u svim zemljama EU.

Nažalost, BiH i nadležni nivoi vlasti još uvijek nemaju donesenu jasnou politiku za razvoj obrazovanja i unapređenje obrazovnog sistema.

2.2 Institucionalni okvir u BiH i dosadašnja politika u oblasti obrazovanja

Na državnom nivou u BiH ne postoji ministarstvo za obrazovanje i nauku, već djeluju sektori pri državnom Ministarstvu civilnih poslova BiH (MCPBiH), čija je uloga ograničena na koordinaciju rada entitetskih i kantonalnih ministarstava u oblasti visokog obrazovanja, te za usklađivanja planova entitetskih tijela vlasti i definiranje strategije na međunarodnom planu, između ostalih, i za oblast obrazovanja. Na nivou BiH uspostavljene su Agencija za razvoj visokog obrazovanje i osiguranje kvaliteta, Centar za informiranje i priznavanje dokumenata iz područja visokog obrazovanja i Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje. Formirana su i tijela za koordinaciju obrazovnog sektora. Nadležnosti za obrazovne i naučne politike, finansiranje i nadzor nad institucijama visokog obrazovanja imaju kantoni u Federaciji BiH, entitet Republika

Srpska i Brčko Distrikt. Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta vrši upravne, stručne i druge poslove koji se odnose na nadležnosti Federacije u oblastima nauke, kulture i sporta.

Prema istraživanjima Agencije za razvoj visokog obrazovanje i osiguranje kvaliteta, u prosjeku se, od bruto domaćeg proizvoda (BDP) za obrazovanje u Federaciji BiH izdvaja oko 6% BDP-a, u Republici Srpskoj oko 4% BDP-a, a u Brčko Distriktu oko 11% budžeta. Blizu **90% sredstava odlazi na plaće uposlenih, u nastavnom kadru i administraciji, a vrlo mali procenat na unapređenje obrazovanja.** Sistem je uvjetno rečeno skup, a s obzirom na zastarjelost obrazovnog koncepta i neprilagođenost tržištu rada ne daje željene rezultate. Do sada su usvojene brojne strategije , ali njihova implementacija je nedopustivo spora ili je potpuno izostala.

Kako smo prethodno naveli, problem Evrope u kontekstu nezaposlenosti mladih bio je neusklađenost obrazovanja s tržištem rada, što se intenzivnim reformama umnogome riješilo. U BiH taj problem je još uvijek izuzetno izražen. Pored **nedostatka prakse** tokom školovanja postoji problem nedovoljnog prepoznavanja, nepriznavanja i neuređenosti programa neformalnog obrazovanja mladih. **Neformalno obrazovanje** još uvijek do kraja nije sistemski uređeno. Iako već sada postoje dobre prakse, posebno u nevladinom sektoru, nepostojanje jasnog političkog opredjeljenja i akcije onemogućava funkcionalniju vezu između programa neformalnog obrazovanja, vještina koje se neosporno stječu kroz ove programe, i ponude i potreba na tržištu rada. Ne postoji dovoljna podrška i afirmacija postojećih, te razvoja dodatnih kapaciteta organizacija koje provide programe neformalnog obrazovanja. Također, veza i saradnja između formalnog i neformalnog obrazovanja nije dovoljno razvijena - formalni obrazovni sistem ne prepoznae neformalno obrazovanje kao podršku svom radu. Ne postoji ni „krovno tijelo”, koje bi radilo određenu vrstu kontrole kvaliteta organizacija koje provode programe neformalnog obrazovanja.

2.3 Potrebe mladih u oblasti obrazovanja

Mladi smatraju da ih obrazovni sistem ne priprema za tržište rada ni vrstom ni kvalitetom znanja, a ne uči ih ni tehnikama aktivnog traženja posla. Prema istraživanjima, **nedostatak praktične nastave mladi vide kao najveći problem** u polju formalnog obrazovanja. 46,5% njih navodi da nikad nisu prošli praktični ili pripravnici rad, 58%

smatra da bi sa svojim stepenom stručne spreme teško a 14,9% vrlo teško našli posao. U sistemu visokog školstva nema dovoljno programa za stjecanje praktičnog znanja. Kako smo već spomenuli, najizraženije nezadovoljstvo poslodavaca odnosi se na nedostatak praktičnog iskustva mladih aplikanata za posao, kao i na njihovu kvalifikaciju. Uz ovaj problem, mladi ističu i preopširne nastavne planove i programe, te nedovoljnu stručnost nastavnika i profesora, kao i nedostatak stipendija/kreditiranja.

U porastu je broj mladih koji rade posao za koji se nisu školovali, a više od **30% mladih radi poslove koji su potpuno nepovezani s njihovim obrazovanjem**. Dio mladih smatra kako je zapošljavanje osoba na radna mjesta za koja se nisu obrazovali pogrešno, ali ima i onih koji smatraju kako je vrijeme formalnih kvalifikacija prošlo, te kako se na tržištu rada cijene praktična znanja i vještine. Neformalno obrazovanje, iako ne može nadomjestiti formalno obrazovanje, sve više dobija na značaju, jer kroz učešće u neformalnom obrazovanju mladi kompenziraju nedostatke formalnog obrazovanja i povećavaju šanse za zaposlenje. Programi neformalnog obrazovanja nisu jednakost dostupni svim mladima, niti su mladi dovoljno informirani o mogućnostima neformalnog obrazovanja. 61% mladih u FBiH željelo bi učestvovati u neformalnom obrazovanju.

Poseban problem jeste pad stepena uvjerenja da će im stečeno obrazovanje pomoći da pronađu zaposlenje u budućnosti. Većina ispitanika vjeruje da će ono tek donekle biti olakšavajuća okolnost (43,3%). Veliki broj mladih, oko 20%, ne pokazuje takav optimizam. Nedostatak optimizma mogao bi biti jedno od objašnjenja nezainteresiranosti da se završi obrazovanje.

Broj mladih koji studira ili pohađa programe srednjoškolskog obrazovanja je u padu. Primjetan je dugogodišnji trend pada upisa na državne fakultete, te trend porasta upisa na privatne visokoškolske ustanove. Pad broja studenata koji su diplomirali u 2020. godini je za 10% u odnosu na 2019. godinu. Procent mladih koji **prerano napuštaju obrazovni sistem** u zemljama EU iznosi približno 13%, dok je u Federaciji Bosne i Hercegovine (u 2013. godini) taj procent bio 33%. Nema pouzdanih podataka o broju studenata koji završavaju studij u roku, procjenjuje se da student prosječno studiraju 5-7 godina do stjecanja diplome. Veliki broj studenata napušta studij, najčešće poslije

prve godine studija. Gotovo svaka druga mlada osoba u BiH koja izade iz formalnog sistema obrazovanja ostaje na nivou trogodišnjeg srednjeg obrazovanja ili nižem.

Mladi rano napuštaju školovanje **zbog finansijske situacije** (34%), ali i zbog toga što u školovanju ne vides misla (25%). Razlozi su i pronašak zaposlenja (27%), te poljoprivredni poslovi (7%). U određenoj mjeri učenici napuštaju srednju školu i zbog nesuvremenih pristupa u obrazovanju i neefektivnog ocjenjivanja. Najveći broj srednjoškolaca pohađa tehničke škole 56%, gimnaziju 21%, stručnu 19%. Najveći broj studenata je i dalje na društvenim i humanističkim programima. Prema analizama i istraživanjima Federalnog zavoda za zapošljavanje i kompanija za posredovanje prilikom zapošljavanja, najtraženija zanimanja su inženjeri informatike, elektrotehnike i mašinstva, građevinci, zavarivači, šivači i dr. Istovremeno, najviše nezaposlenih visokoobrazovanih registriranih na birou imaju zanimanja ekonomista, pravnika i socijalnih radnika, a zatim kriminalista, politologa, žurnalista, te profesora, posebno razredne nastave i bosanskog i engleskog jezika.

Većina mladih ne prima stipendije. Finansijska pomoć mladima u procesu obrazovanja je nedovoljna. 88% mladih u FBiH ne prima nikakvu stipendiju. Od ukupno 12% mladih koji primaju stipendiju, 5% ih stipendiju dobija od općine, 3% od kantona, a ostali iz nekog drugog izvora (inostrana stipendija ili stipendija privrednog subjekta). Mjesečni iznosi stipendija najčešće su između 100 i 200 KM (64%).

2.4 Opredjeljenje Narod i Pravda u oblasti obrazovanja mladih

Odlučni smo uskladiti obrazovni sistem s trenutnim i budućim potrebama na tržištu rada u BiH

Svjesni smo da trenutni obrazovni sistem umnogome obučava mlade za profesije za kojima ne postoji potreba na tržištu rada, a ne priprema ih za zanimanja za kojima postoji stvarna potreba. Revidirat ćemo programe, pojačati nastavno osoblje i omogućiti mu adekvatne dovedukacije, te stvoriti stalnu i institucionalnu vezu između obrazovnog sistema, poslovne zajednice i institucija koje se bave praćenjem trendova na tržištima rada, uz proaktivno učešće i drugih institucija izvršne vlasti koje je potrebno uključiti.

Odlučni smo uskladiti upisne kvotne s potrebama tržišta rada, te interesima države

i društvene zajednice

Svjesni da **hiperprodukcija nepotrebnih kadrova** pravi dugoročnu štetu ne samo privrednu i društvenu nego i za same mlade, koji se nakon uloženog truda u obrazovanju ne mogu zaposliti i osigurati egzistenciju uvodit ćemo upisne kvote u srednjem i visokoškolskom obrazovanju, uz analitički pristup i vodeći računa o zaštiti angažiranog nastavnog kadra, sprječavanju neopravdanih ograničenja i dodatnog pada procenta visokoobrazovanog stanovništva.

Odlučni smo usmjeriti napore i sredstva za uvođenje prijeko potrebne prakse tokom školovanja

Svjesni smo da nedostatak praktične nastave u formalnom obrazovnom sistemu uzrokuje nedovoljnu sposobnost mladih za budući rad, pa mladi, nakon što završe obrazovanje, ostaju bez znanja i vještina potrebnih na tržištu rada, teško pronalazeći priliku za posao. Poslodavci istovremeno ostaju bez potrebne educirane radne snage, ili su prinuđeni samostalno educirati novozaposlene, čime ih se dodatno i finansijski i operativno opterećuje, što je sve češći trend u BiH.

Odlučni smo uvoditi nove programe u školstvo, u skladu sa savremenim evropskim i svjetskim trendovima razvoja

... stvarajući mogućnost mladima za nova znanja i savremenija zanimanja, koja će ih učiniti konkurentnijima na tržištu i omogućiti im adekvatne i dobro **plaćene poslove**, te im osigurati da žive dostojanstven život u svojoj zemlji, značajno doprinoseći državi i društvu kao nosioci takvih profesija.

Odlučni smo usmjeriti napore i sredstva u kontinuirano usavršavanje nastavnog kadra

Svjesni smo da je u proteklim decenijama **zanemarena edukacija nastavnog osoblja** i da su izdvajana minimalna sredstva za tu namjenu. Osigurat ćemo kontinuirano profesionalno usavršavanje postojećeg nastavnog i rukovodećeg osoblja i jačati ga novim stručnim kadrovima, uvesti sistemsko nadgledanje rada školskih ustanova, te razvijati i poticati primjenu novih nastavnih metoda i primjene savremenih tehnologija.

Odlučni smo donijeti i provesti novu efikasniju politiku stipendiranja u BiH

Svjesni teškog finansijskog položaja mladih koji su u sistemu obrazovanja - uvećavat ćemo broj stipendija i njihov iznos u skladu s maksimumom budžetskih mogućnosti. **Klasificirat** ćemo stipendije na one koje imaju funkciju socijalnih davanja za mlade

lošeg ekonomskog položaja, zatim stipendije koje imaju funkciju nagrade za dobre rezultate, te poticajne stipendije za učenike i studenate deficitarnih zanimanja traženih na tržištu rada. Rigorozno ćemo urediti transparentnost dodjele stipendija s precizno uređenim kriterijima dodjele, uz sistem prilagođenog i dostatnog informisanja.

Odlučni smo poticati razvoj neformalnog obrazovanja mladih

Svjesni da postoji potreba za većom ponudom programa neformalnog obrazovanja, kao i jačim informiranjem mladih o tome, osigurat ćemo uvjete za razvoj i širenje ponude neformalnog obrazovanja kako bi ono postalo dostupno svim mladim ljudima koji žele učestvovati u takvim programima. Insistirat ćemo na provođenju zakona o obrazovanju odraslih i donošenju nedostajuće regulative u ovoj oblasti.

Odlučni smo jačati partnerstvo s nevladinim i privatnim sektorom u oblasti neformalnog obrazovanja mladih

Nevladin kao i privatni sektor u BiH imaju značajno iskustvo u provođenju programa neformalnog obrazovanja. Uvažavajući tu činjenicu,inicirat ćemo institucionalno partnerstvo nadležnih institucija i organizacija civilnog društva i privatnih subjekata koji se bave neformalnim obrazovanjem.

Odlučni smo depolitizirati cjelokupan sistema obrazovanja

Snažno se protivimo kadrovskoj politici u obrazovanju u kojoj odlučujuću ulogu igra stranačka pripadnost, a ne stručnost. Na rukovodećim pozicijama i u nastavnom osoblju insistirat ćemo samo na obrazovanim i stručnim kadrovima.

Odlučni smo u borbi protiv svakog vida korupcije u obrazovanju

Nastojat ćemo da se uz poticajne mjere primjene etičkih kodeksa na javnim i privatnim obrazovnim institucijama osnaže i mehanizmi kojima bi se sankcionisao svaki vid zloupotreba službenog položaja, malverzacija i kupovine ispita i diploma, kao i svih drugih vidova koruptivnih praksi. Insistirat ćemo da se uvedu sistemi monitoringa rada institucija i uposlenih u njima, te da se napravi sistem sankcionisanja odgovornih.

Narod i Pravda iskazuje političku volju za sistemsko rješavanje problema obrazovanja mladih i najavljuje sljedeće korake:

1. Sveobuhvatnu **analizu stanja** u oblasti obrazovanja, s fokusom na produciranje mладог kadra, njegov broj, kvalifikaciju i kvalitet, potrebe poslodavaca i dostupna

radna mjesta, kapacitete nastavnog osoblja i uslove i infrastrukturu u kojoj se vrše obrazovne aktivnosti – prvi korak kako bi se osigurao strateški pristup reformi obrazovnog sistema.

2. Kroz uvođenje novog sistema upisnih kvota, donošenjem nove politike stipendiranja na nivou kantona, uvođenjem novih nastavnih smjerova i obrazovnih programa u skladu s potrebama i inicijativama poslodavaca (definisanim analizom), te njihovu promociju, sistemski i institucionalno ćemo **uvezivati obrazovanje s tržištem rada**.
3. Ukidanjem poticajnih sredstava za obavljanje pripravničkog staža u javnoj upravi, stvorit ćemo realne finansijske mogućnosti i realizovati ozbiljna **ulaganja u razvoj praktične nastave tokom obrazovanja**, a posebno ulaganje u infrastrukturu i modernizaciju školskih/univerzitetskih radnih prostora.
4. Usvojiti ćemo i izdvojiti značajna sredstva za **kontinuirane doedukacije** postojećeg nastavnog osoblja, a u skladu s općom reformom obrazovnog sistema i potrebama za realizaciju osavremenjenih nastavnih planova i programa.
5. Značajno i konstantno ćemo **povećavati sredstva za stipendiranje učenika i studenata, s novim pristupom u stipendiranju** – klasifikacijom stipendija na socijalne (za mlade u potrebi), poticajne (za deficitarna zanimanja) i nagradne (za uspjeh), te stipendije za posebna dostignuća (naučna, sportska i dr.) uz osiguranje sistema pune transparentnosti i pravičnog pristupa.
6. Dosljedno ćemo implementirati zakone koji tretiraju obrazovanje odraslih, te donijeti nedostajuću regulativu u ovoj oblasti. Donijet ćemo prazilan sporazum o saradnji s nevladinim organizacijama koje nude programe neformalnog obrazovanja, sačiniti program njihovog nadzora i priznavanja (certifikacije) i finansijski **pomagati programe neformalnog obrazovanja** koji su u skladu s utvrđenim potrebama mlađih i tržišta rada.
7. Uvesti ćemo **sistem prevencije korupcije u obrazovnim ustanovama**, koji će podrazumijevati donošenje revidiranih etičkih kodeksa, edukaciju i testiranje nastavnog osoblja i upravljačkih struktura o odredbama kodeksa i zabranjenim praksama, kaznene odredbe za kršenje kodeksa, linije za anonimne prijave svakog vide korupcije u sistemu obrazovanja, imenovanje odgovornih osoba za postupanje i rješavanje prijava, te pojačane programe podizanja svijesti o pošasti korupcije i značaja antikorupcije u obrazovanju.
8. Znatno i kontinuirano ćemo **povećavati sredstva za projekte naučno-istraživačkog rada**, s posebnim fokusom na projekte od širokog društvenog i privrednog značaja, uz donošenje preciznih kriterija finansiranja.

3. PROGRAM SOCIJALNE ZAŠTITE

3.1 Uvod

Pod socijalnim položajem podrazumijeva se položaj koji pojedinac zauzima u određenoj društvenoj grupi ili društvenoj strukturi, zahvaljujući svom porijeklu, ekonomskoj moći ili ličnim sposobnostima i obrazovanju. Socijalni položaj se veže za uspjeh, bogatstvo i moć. EU vijeće (engl. EU Council) je 1975. godine siromašne definisalo kao pojedince ili porodice čija su dobra i novčani prihodi toliko niski da ih isključuju iz minimuma prihvatljivog načina života u državi u kojoj žive. Vlasti su dužne prepoznati grupe i pojedince kojima je socijalna pomoć potrebna i koje se nalaze ispod određene granice siromaštva. Ukupna **populacija mladih je ranjiva kategorija** koja je kao takva bliže granici siromaštva nego populacija odraslih.

Siromaštvo i socijalna nezbrinutost vode mlade u društvenu isključenost - proces uslijed kojeg pojedinci dolaze na margine društva. To ih udaljava od mogućnosti zapošljavanja, zarade i obrazovanja, kao i društvenih odnosa i aktivnosti zajednice. Društveno isključeni mladi imaju malu ili nikakvu moć u procesu donošenja odluka, čak i ako je riječ direktno o odlukama koje utječu na njihov život. Prema indeksu generalne društvene isključenosti (HSEI) koji se bazira na nekoliko indikatora (standard, zdravlje, obrazovanje, učešće u društvu i pristup uslugama), preko 50% stanovništva u BiH je društveno isključeno, a mladi ljudi su među kategorijama koje su najviše društveno isključene. To neučestvovanje u društvenim procesima nije privremeno, već ima obilježja trajnog stanja. Ono nije nužno posljedica osobnih nedostataka isključenih, njihove lijenosti, nesposobnosti ili drugih mana – **društvena isključenost je najčešće uzrokovana institucionaliziranim nejednakostima**.

Mladi su u nepovoljnijem društvenom i ekonomskom položaju nego druge starosne skupine jer najčešće ne raspolažu imovinom (nekretninama, visokim primanjima, ušteđevinom). Često su manje konkurentni od starijih grupa stanovništva, jer pravovremeno ne stječu potrebno radno iskustvo. Mreža kontakata i poznanstava koju gaje obuhvata prvenstveno njihove vršnjake a ne i ljude od „posla, utjecaja i odluke“, s obzirom da nemaju dovoljno ponuditi na „tržištu interesa“, te ostaju prikraćeni za takvu vrstu podrške.

3.2 Institucionalni okvir i dosadašnja politika u oblasti socijalne zaštite mladih

U postratnim zemljama, kao što je slučaj s BiH, česta je pojava osiromašenja većine stanovništva s jedne i bogaćenja manjine s druge strane - izvršena je velika **polarizacija na bogate i siromašne**. Siromaštvo mladih, a time i njihova društvena isključenost, široko je rasprostranjena pojava u BiH. BiH je potpisnica međunarodnih konvencija o ljudskim pravima, po osnovu kojih je dužna socijalno pomagati ugroženim kategorijama stanovništva. Prema Evropskoj socijalnoj povelji, BiH je dužna osigurati efikasno uživanje prava na socijalnu pomoć te osigurati izvore sredstava za život osobama koje nisu u mogućnosti ostvariti izvore sredstava svojim trudom niti na bilo koji drugi način. Također, Ustav BiH osigurava svim osobama u BiH najveći stepen međunarodno priznatih ljudskih prava i temeljnih sloboda, što obuhvata i pravo na socijalnu pomoć. Ustav BiH garantira pravo na socijalnu pomoć.

Socijalna politika prema mladima u BiH gotovo je potpuno izostala, izuzev sporadičnih koraka koje su neke institucije vlasti preduzimale, ali bez strateškog pristupa (stipendije, krediti za subvencioniranje kamata za stambeno zbrinjavanje, vrlo rijetkih jednokratnih novčanih pomoći za mlade majke i sl.).

3.3 Potrebe mladih za socijalnom skrbi

Važan pokazatelj kvalitete života mladih je mogućnost stambene samostalnosti. Stambena zbrinutost mladih u BiH na niskom je nivou. Nepostojanje povoljnih stambenih kredita, ekonomski nestabilnost i neizvjesnost skoro su nepremostive prepreke za većinu mladih u BiH. Samo 7% mladih je stambeno samostalno, 2% je onih koji žive kao podstanari, odvojeno od roditelja, a 5% onih koji žive u stanu ili kući koja je njihovo vlasništvo.

Socijalna **izdvajanja** za mlade su minimalna. Procent onih koji su se izjasnili da su korisnici nekog vida socijalne pomoći kreće se ispod 3,5%.

Izuvezši učenike i studente, četvrtina nezaposlenih mladih navodi da ne traži posao. Dvije trećine ispitanika koji traže posao navode da ne traže posao u određenom sektoru i da bi prihvatali posao u bilo kojem sektoru.

Tek **svaki deseti srednjoškolac i student prima neku stipendiju**, što smo već prethodno obrazložili.

Samo je 17% mladih koji su u mogućnosti redovno doprinositi kućnom budžetu i 22% onih čiji doprinos postoji, ali je neredovan. 23% mladih živi u domaćinstvima s manje od 1000 KM mjesečno. Samo 5% mladih mjesečno raspolaže s iznosom većim od 1000 KM.

9% mladih u FBiH je vjenčano, 7% ih ima djecu, a uglavnom imaju jedno (43%) ili dvoje (24%) djece.

3.4 Opredjeljenje Naroda i Pravde u oblasti socijalne zaštite mladih

Odlučni smo razviti programe pomoći za socijalno nezbrinute mlađe koji su do sada bili prepušteni sami sebi i porodici koja im nije bila u mogućnosti pomoći. Odlučni smo sprovoditi socijalnu politiku koja će biti usmjerena na preventivu i razvoj, a ne na davanje milostinje

prvenstveno kroz programe (do) edukacija, prekvalifikacija i zapošljavanja, kako bi mladi mogli dostojanstveno živjeti od svog rada.

Odlučni smo spriječiti napuštanje školovanja zbog finansijskih razloga što će biti jedan od naših osnovnih prioriteta, kroz novu politiku stipendiranja.

Odlučni smo pružati institucionalnu podršku za stambeno osamostaljivanje mlađih bračnih parova, kao jedan od poticaja za rast nataliteta i stvaranje ambijenta za razvoj porodice

kroz novu politiku stambene podrške, koja će obuhvatiti sve nove mlađe bračne parove.

Odlučni smo osigurati zagarantovanu pomoć mlađim samohranim roditeljima kao posebno ranjive kategorije mlađih ljudi.

Narod i Pravda iskazuje političku volju za socijalnu zaštitu mlađih i najavljuje sljedeće korake:

1. Kako smo prethodno pojasnili, kreirat ćemo potpuno novu politiku stipendiranja u BiH, i u skladu s maksimumom budžetskih mogućnosti, uvećati broj stipendija i njihov iznos, s posebnim fokusom na **stipendije koje su socijalnog karaktera**, kako bismo sprječili prerano napuštanje školovanja mlađih iz finansijskih razloga,

uz pravičan sistem transparentnosti dodjele, s precizno uredenim kriterijima. Zagovarat ćemo formiranje entitetskih i/ili kantonalnih stipendijskih fondova.

2. Napravit ćemo mrežu socijalne sigurnosti i pomoći za nezaposlene mlade i mlade na ivici siromaštva. Kreirat ćemo **progresivne i preventivne mjere** s posebnim akcentom na period od završetka školovanja do pronalaska prvog zaposlenja, sistemske potičući angažman mladih u tom periodu: edukacijski, volonterski (u smislu stjecanja prvog radnog iskustva), a s ciljem prevencije i suzbijanja rizika od socijalne isključenosti ovih posebno ranjivih kategorija mladih.
3. Izvršit ćemo potpunu **promjenu postojeće politike stambenog zbrinjavanja** mladih, koja je trenutno usmjerena samo na olakšavanje okolnosti stambenog zbrinjavanja onih koji su već u mogućnosti samostalno uči u taj proces. Takva politika je skupa i neučinkovita jer je usmjerena na vrlo mali broj korisnika, koji bi i bez intervencije nadležne vlasti mogli osigurati krov nad glavom. Nova stambena politika bit će usmjerena na osiguravanje i podršku **povoljnih najmova stambenih prostora**, a ne na omogućavanje vlasništva nad stambenim prostorom, čime će se obuhvatiti veliki broj korisnika. Posebna podrška u takvom vidu podrške stambenom zbrinjavanju davat će se mladim bračnim parovima, s ciljem poticaja zasnivanja porodica i proaktivnog poticanja nataliteta.
4. Poboljšat ćemo **učinkovitost službi za socijalnu pomoć** i zaštitu kroz organizacijske reforme i pojednostavljenje procedura u centrima za socijalni rad u skladu s potrebama mladih, a s ciljem veće dostupnosti i transparentnosti socijalnih usluga.
5. Razvit ćemo mehanizam kojim će se prepoznati ona domaćinstva, socijalne grupe i mladi pojedinci kojima je socijalna pomoć zaista potrebna, a to su oni koji se nalaze ispod određene, unaprijed definisane granice siromaštva. Uspostavit ćemo **mehanizme za odabir korisnika socijalne pomoći** zasnovane na procjeni ukupnog imovinskog stanja, a ne primarne kategorije, jer osnova za definiranje održive i učinkovite socijalne politike mora biti određivanje stvarnog socijalnog položaja stanovništva. Ovakav pristup mnogo bolje odgovara stvarnim prioritetima nego postojeći sistem zasnovan na kategoriskom pristupu u okviru kojeg prava ostvaraju i oni koji nisu u stanju potrebe ili prava ostvaruju po više osnova (ograničiti visinu socijalne pomoći po svim osnovama).
6. Konkretizirat ćemo **podršku mladim bračnim parovima**, potičući razvoj porodice: osigurati (precizno uvjetovani) novčani poticaj za svaki novi bračni par, subvencionirati troškove stanovanja u prve dvije godine braka, osigurati besplatnu neophodnu opremu za svako novorođenče, te značajno povećati dječiji doplatak.

Posebnu podršku pružiti porodiljama, bez obzira na njihov radni status: novčanu, zdravstvenu i edukacijsku.

7. Donijet ćemo poseban **program socijalne podrške**, savjetodavne i finansijske, za samohrane roditelje, s posebnom skrbi za zaštitu mladih samohranih majki i očeva.
8. Poseban fokus stavit ćemo na programe zapošljavanja i zbrinjavanja djece šehida i poginulih boraca.

4. PROGRAM UČEŠĆA U DRUŠTVENO-POLITIČKIM PROCESIMA

4.1 Uvod

Učešće u demokratskom životu bilo koje zajednice ne svodi se samo na glasanje – mada je to važan element učešća – kako je to uvriježeno u našem društvu. Građanska participacija i djelovanje podrazumijevaju da građani imaju prava, sredstva, prostor i priliku – a tamo gdje je to potrebno, i podršku – da učestvuju u odlukama i utječu na njih, te da se uključuju u procese i aktivnosti kako bi doprinosili izgradnji boljeg društva. Mladi bi srazmjerno svojoj brojnosti (oko 22% stanovništva BiH) trebalo da predstavljaju ako ne najznačajniju onda jednu od osnovnih poluga u kreiranju ukupne društvene realnosti.

U mnogim međunarodnim konvencijama učešće mladih spominje se kao prioritet i osnovno načelo djelovanja prema mladima. Bijela knjiga Evropske unije (2001.), kaže da je prioritet zemlje „osigurati da mladi budu konsultirani i više uključeni u odlučivanja koja se tiču njih samih, kao i općenito života u njihovim zajednicama“. Svjetski program djelovanja za mlade iz 2000. g.8 traži od donosilaca odluka da u obzir uzmu **učešće mladih u kreiranju, provođenju i procjeni učinka državnih politika** i akcionalih planova koja se na njih odnose. Generalne skupštine Ujedinjenih nacija o promociji zapošljavanja mladih podržava zemlje članice da pripremaju državne izvještaje i državne strategije zapošljavanja mladih i uključuju omladinske organizacije i mlade ljudi u taj proces.

Jasno je da mladi najbolje poznaju kako žive, svoj položaj i potrebe, te stoga mogu mnogo ponuditi donosiocima odluka. Uključivanje mladih u kreiranje politika i akcionalih planova za poboljšanje njihovog položaja tim planovima daje više šanse za uspjeh, ali i veći legitimitet i povjerenje kod mladih ljudi.

Najčešći **oblici učešća mladih** u savremenim evropskim društvima jesu: volonterski rad, učešće u različitim oblicima neformalnog obrazovanja, vršnjačka edukacija, aktivizam kroz nevladine organizacije/klubove, projektne aktivnosti, škole, vijeća mladih, studentske parlamente, članstvo u političkim strankama, sindikati, različite interesne grupe, izbori (da glasaju i da budu birani), ali i radna tijela zakonodavne i izvršne vlasti pri iniciranju i kreiranju politika koje se na njih odnose.

4.2 Institucionalni okvir i dosadašnja politika poticaja učešća mladih

Zakoni u Federaciji BiH koji se vežu za pitanja mladih podržavaju učešće mladih kroz formiranje tijela mladih koja predstavljaju interes mladih i omladinskih organizacija. Kroz ova tijela mladi mogu učestvovati u procesima donošenja odluka, kreiranju politika i strategija prema mladima te u drugim procesima koji ih se tiču. Na državnom nivou ne postoji, niti je u proceduri, zakon koji bi regulisao položaj mladih, kao i njihovo učešće u tijelima mladih. Na državnom nivou postoji tek Komisija za koordinaciju pitanja mladih u BiH pri Ministarstvu civilnih poslova BiH, koja se sastoji od predstavnika iz vladinih i nevladinih institucija, a formirana je s primarnom intencijom da pripremi dokument Strategije prema mladima BiH. Komisija je osnovana 2006. g. a dokument Strategije do danas nije pripremljen.

Podrška vlasti učešću mladih u BiH u najmanju ruku može se okarakterizirati vrlo slabom i ne zadovoljava ni minimum stvarnih potreba ni zakonskih obaveza. **Institucionalni mehanizmi** za uključivanje mladih u društveni život i proces donošenja odluka na kantonalmnom i federalnom nivou, koji su predviđeni zakonima o mladima, nisu u potpunosti zaživjeli ni nakon dugog niza godina otkako su spomenuti zakoni stupili na snagu. Ti mehanizmi jesu: službenik za mlade u lokalnoj zajednici, kompetentan za rad s mladima, centri za mlade, komisija za mlade pri skupštini/parlamentu koja ima zadatak inicirati kvalitetna rješenja za mlade, posebne budžetske stavke za mlade, transparentnost predviđenih sredstava, strategije prema mladima kao dokumenti koji osiguravaju da briga o mladima bude strateški usmjerena i fokusirana na konkretnе rezultate, vijeća mladih kao predstavnička tijela mladih i legalan i legitim sagovornik vlastima u oblasti mladih, savjetodavni odbori pri kabinetima čelnika i dr. Funkcionalni prostori za mlade, poznatiji kao omladinski centri, koji bi trebali imati višestruku namjenu (neformalne edukacije, biznis inkubatori, informiranje i dr.) prava su rijetkost u BiH.

Kada su izostali institucionalni mehanizmi brige o mladima, ne čudi što su mlađi ljudi u BiH nezbrinuti, bez podrške, prepušteni ulici, raznim vrstama manipulacija i rizika. Nezaposleni, a uz to i **društveno neangažirani mladi postaju trajna pasivna kategorija stanovništva** koja postaje teret zajednici u najširem smislu riječi: i ekonomski, i socijalni, i sigurnosni.

4.3 Potrebe mladih za učešćem u društvenim procesima

Svaka druga mlada osoba u FBiH je nezainteresirana za politiku. Mladi iz grupe mlađih učesnika nemaju povjerenja u cijelokupan politički sistem zemlje. Smatraju da su sve stranke korumpirane i ne pronalaze političku opciju koja bi im odgovarala. Iskazuju interes za učešćem u politici, ali „ako bi se pojavila stranka u kojoj se pronalaze“. Ova grupa mladih ima kolektivno negativno mišljenje o politici i političarima općenito. Stariji ispitanici iz reda mladih nešto pažljivije prate rad političara, ali većinom nisu politički angažirani. Kao razlog također navode potpuno nepovjerenje u političare i nepostojanje političke opcije s čijim idejama bi se složili. Na izborima većinom glasaju, ali često zato „da im neko ne uzme glas ili da ponište listić“.

Aktivni mladi više su zainteresirani za politiku, pokazuju značajno više informiranosti o politici i zainteresiranosti za politiku, politički su više angažirani i prate programe stranaka.

Analizom izlaznosti na izbore, prema podacima CIK-a, **mladi izlaze na izbore u većem procentu nego starija populacija (iznad 50%)**. S oko 20% biračkog tijela (što je preko 500.000 mladih, prema biračkom spisku CIK-a) mladi mogu donijeti značajne promjene u rezultatima izbornih procesa, ali još uvijek ne glasaju punim kapacetetom, uglavnom zbog uvjerenja da svojim glasom ne mogu ništa promijeniti ili zbog toga što ne znaju kojoj političkoj opciji da daju povjerenje.

Mladi imaju potrebu da ih se pita za mišljenje, barem kada se odlučuje o stvarima koje ih se direktno dotiču ili o pitanjima u lokalnoj zajednici, ali u istraživanjima navode kako ih „niko ne pita“. Nisu dovoljno informisani o načinima i mogućnostima učešća u donošenju odluka. Ne prisustvuju javnim raspravama, tribinama niti drugim sličnim vidovima građanskog učešća, jer su im nepoznati.

4.4 Opredjeljenje „Naroda i Pravde“ u oblasti učešća mladih u društveno-političkim procesima

Odlučni smo podržati stvaranje aktivnih mladih ljudi

Želimo se sistemski boriti protiv društvene isključenosti mladih ljudi, te poštasti današnjeg bh. društva, koje ima nesagledive posljedice kako za mlade tako i za društvo

u cjelini.

Odlučni smo uključivate mlade u sisteme odlučivanja

Želimo osigurati mladima da budu kreatori politike koja uređuje njihove živote, a ne njeni pasivni posmatrači, jer mlađi najbolje znaju probleme s kojima se susreću i potrebe koje imaju.

Odlučni smo da ne prepustimo mlade ulici

Želimo zaposlene i angažirane mlađe, jer njihov radni angažman preduvjet je za njihovu društvenu aktivnost. Želimo mlađe na mjestima koja omogućavanju njihov zdrav razvoj, a ne u mjestima u kojima su izloženi višestranom riziku.

Odlučni smo politiku učiniti ljepšom i prihvatljivijom, da mlađi ne bježe od nje već da se u nju uključuju

Želimo mlađima predložiti politiku u najboljem svjetlu, onakvom kakva bi trebala da bude, politiku koja na terenu rješava njihove konkretne probleme, a ne politiku nedodirljivih institucija.

Odlučni smo pokazati da politički aktivizam ne znači primarno slijepu stranačku poslušnost

Želimo mlađe ljudi, bez obzira na političko opredjeljenje ili neopredjeljenost, uključiti u društveni i politički život i dokazati da Narod i Pravda nikada neće biti stranački okov koji zaustavlja dobre ideje i rješenja.

Odlučni smo pripremati nove generacije za preuzimanje političkih funkcija

Želimo uključiti mlađe u procese donošenja odluka, da ih se konsultira za sva pitanja koja se na njih odnose, na svim nivoima vlasti u BiH, kako bi se pravovremeno pripremili za neophodni proces cjeloživotnog učešća u društveno-političkom životu, stekli potrebno samopouzdanje i naviku da se bore za svoja prava.

Narod i Pravda iskazuje političku volju za učešće mlađih u društveno-političkim procesima i najavljuje sljedeće korake:

1. Dosljednu **primjenu Zakona o mlađima FBiH**, koji uređuje učešće mlađih i podršku mlađima u aktivnostima od javnog značaja, insistirajući na kaznenim odredbama prema institucijama koje ne provode Zakon. Posebnu pažnju posvetit ćemo implementaciji zakonskih odredbi koje se odnose na imenovanja i obuke službenika za mlađe u lokalnim zajednicama, uspostavu posebnih budžetskih stavki za mlađe,

otvaranju centara za mlade, izradi i provedbi strategija prema mladima, uz puno učešće predstavnika mladih, te punopravnom učešću mladih u radnim tijelima izvršne i zakonodavne vlasti.

2. Pružit ćemo veću podršku, savjetodavnu i finansijsku, te omogućiti potrebna sredstva i **prostor za rad** Vijeća mladih FBiH i kantonalnih vijeća mladih, kao legitimnih partnera u pregovaranju o mjerama za poboljšanje položaja mladih. Podržat ćemo prekogranične aktivnosti vijeća mladih, s ciljem što boljeg predstavljanja mladih na međunarodnom nivou.
3. Podržat ćemo osnivanje i/ili rad javnih prostora za mlade (**centre za mlade**) na nivou lokalnih samouprava. U uskoj saradnji s lokalnim samoupravama, osigurat ćemo održivost ovih centara, učešće mladih u rukovođenju tim centrima, kao i neophodnu obuku osoblja.
4. Uspostavit ćemo precizne kriterije, uz osiguravanje pune transparentnosti od strane nosilaca vlasti i konkurentnosti svih omladinskih organizacija pri odabiru i **finansiranju projekata za mlade**, koji će se finansirati na temelju usaglašenosti sa strategijom prema mladima. Osigurat ćemo veća finansijska sredstva za rad i projekte udruženja mladih, s transparentnim javnim pozivima, uz učešće mladih u odlučivanju o raspodjeli tih sredstava.
5. Uspostavit ćemo **standarde u oblasti rada s mladima**, osiguravajući željeni kvalitet u toj oblasti. Insistirat ćemo da se neophodnom preraspodjelom i edukacijom, a ne novim zapošljavanjima (izuzev ako nije neophodno), osigura postojanje educiranih službenika za mlade u svim nadležnim institucijama vlasti. Programski ćemo stimulirati uspostavljanje programa izučavanja teme rada s mladima na odgovarajućim fakultetima društvenog smjera.
6. Kao platformu za donošenje bilo koje politike koja se odnosi na mlade ljudе – **pitat ćemo mlade**, putem istraživanja o njihovim problemima i potrebama. Poštovat ćemo zakonsko pravo i omogućiti predstavnicima mladih da punopravno učestvuju u radnim tijelima parlamenta/skupština, tj. komisijama za mlade, te direktno u radnim grupama za pripremu tih politika, ali i kao implementatore dijela planiranih mjera.
7. Uspostavljat ćemo **direktne kanale komunikacije dostupne mladima sa svim izabranim i imenovanim funkcionerima Naroda i Pravde** i osiguravanje kontinuirane interakcije i odgovora na upite i inicijative mladih;
8. Značajno ćemo **povećati grant sredstva** za finansiranje omladinskih aktivističkih projekata u budžetima svih nadležnih institucija;

5. PROGRAM ZDRAVSTVENE ZAŠTITE

5.1 Uvod

Zdravlje je stanje potpunog fizičkog, psihičkog i socijalnog blagostanja, a ne samo odsustvo bolesti ili iznemoglosti. Prema tome, zdravlje zahtijeva multidisciplinaran tretman, ne samo oblasti zdravstva već i obrazovanja, ekonomije, transporta i dr. Prema procjeni Svjetske zdravstvene organizacije, **zdravlje zavisi samo 10% od aktivnosti zdravstva, a 90% od drugih životnih uslova:** stanovanja, pristupa čistoj pitkoj vodi, čistoće vazduha, obrazovanja i sl.

Populaciju mladih treba posmatrati kao vrlo osjetljiv segment društva u kontekstu zdravstvene zaštite, jer je riječ o periodu tranzicije iz djetinjstva ka odrasloj dobi, u kojem se snažno mijenjaju obrasci ponašanja. Današnji mlađi u BiH pogodjeni su ratnim i postratnim tranzicijskim periodom u BiH, tako da su podložniji različitim rizicima koji se negativno odražavaju na zdravlje. Istraživanja UNICEFa, SZOa, UNFPAa ukazuju na to da su **vodeći rizici** po zdravlje mladih sve veća zloupotreba duhana, alkohola, opojnih droga, visok nivo povreda (saobraćajni traumatizam, zanemarivanja i zlostavljanja). Također, zdravstveno stanje mladih karakterizira i loše mentalno zdravlje sa sve višom stopom poremećaja ponašanja, bolesti ovisnosti, depresije pa i samoubistava, kao i niska stopa kontraceptivne zaštite sa sve većim porastom seksualno prenosivih infekcija.

Zdravstvena kultura stanovništva u BiH uopće je na niskom nivou, pa i kod mladih nije razvijena navika čuvanja i redovne kontrole zdravlja, uz primjenu zdravog načina ponašanja. Oni se obično ljekaru obraćaju kada već postoje tegobe koje mogu ukazati na neki od poremećaja. Problem diskriminacije, tabua i predrasuda i dalje je vrlo izražen, pa, ukoliko se mlađi čovjek brine za svoje zdravlje, najčešće se njegova briga povezuje s tim da je već bolestan, inficiran i sl.

Naročitih problema u zadovoljavanju svojih specifičnih potreba imaju **mladi s invaliditetom te posebno osjetljive, marginalizirane i socijalno ugrožene grupe mladih**. U ovu drugu grupaciju svrstavaju se: mlađi bez roditeljskog staranja, beskućnici, smješteni u odgojne ustanove, siromašni, oni koji nisu obuhvaćeni školskim sistemom, pripadnici nacionalnih manjina, vjerskih zajednica, mlađi s potrebom za posebnom podrškom, izbjegla i raseljena lica i sl.

5.2 Institucionalni okvir i stanje u BiH

Organizacija, finansiranje i pružanje zdravstvene zaštite u Bosni i Hercegovini predstavljaju odgovornost entiteta, deset kantona u Federaciji BiH i Distrikta Brčko. Dakle, sistem zdravstva u BiH je decentraliziran i sastoji se od 13 „podsistema”.

Uz depopulaciju uzrokovana izuzetno nepovoljnim migracijskim trendom iz BiH, zatim izgradnju adekvatne politike zapošljavanja te rješenje pitanja finansiranja penzionog sistema u BiH (svi pobrojani problem vezani su uzočno-posljedično), **održivost zdravstvenog sistema vjerovatno je najveći izazov s kojim ova zemlja susreće**.

Periodično, ali učestalo i kontinuirano, u javnosti se pojavljuju različite polemike, diskusije, spočitavanja, optužbe, nezadovoljstva i druge slične forme javne rasprave i zagovaranja oko brojnih pitanja zdravstvenog sektora u BiH. Bh. stanovništvo ubrzano stari, čime se i potreba za zdravstvenim uslugama i lijekovima, a time i troškovi zdravstva, rapidno povećavaju. U Federaciji BiH, entitetu u kojem se ostvaruje najveći dio zdravstvene potrošnje u BiH, u periodu od 2003–2014 zabilježen je porast potrošnje u apsolutnom iznosu viši od 110%, a u rangu je (uzimajući u obzir period od 2004. godine) sa zapadnoevropskim zemljama u kontekstu povećanja učešća u BDP-u.

U takvoj teškoj situaciji zdravstvenog sistema u BiH, u kojoj se **zdravstvo primarno bavi posljedicama**, tj. liječenjem već oboljelog stanovništva, preventivna zdravstvena zaštita mladih, kao zalog za budućnost i garant opstanka zdravstvenog sistema, nažalost nije bila na listi prioriteta politike u BiH.

5.3 Potrebe mladih u oblasti zdravstvene zaštite

Aktuelni zdravstveni problemi među populacijom mladih, koji zahtijevaju organiziranu i kontinuiranu akciju u cilju rješavanja, jesu:

Razvojno-psihološki problemi: oko 1/3 populacije srednjoškolaca i studenata pripada grupi rizičnih, tj. manifestira znake psihološkog trpljenja i mentalnih problema i poremećaje te iskazuju potrebu za organiziranom psihološko-psihijatrijskom podrškom, odnosno pomoći. Iz godine u godinu sve je veći broj mladih koji imaju psihološke probleme ili manifestiraju određenu, za ovaj uzrast specifičnu, psihopatologiju: različite teškoće adolescentnog procesa skoncentrirane oko formiranja stabilnog

i definitivnog identiteta, depresivna stanja i poremećaje ponašanja, uključujući zloupotrebu psihoaktivnih supstanci, nasilno i delinkventno ponašanje i poremećaje ishrane. Potrebu za psihološkim savjetovalištima navode kao najčešću, ali uz dovoljnu diskreciju, da su savjetovališta van zdravstvenih ustanova. Ta potreba još više dobija na značju nakon pandemije COVID-a.

Bolesti ovisnosti: Bolesti ovisnosti imaju hroničan tok i dovode do teških poremećaja psihičkog i tjelesnog zdravlja mladih, odnosno ugrožavaju ili zaustavljaju njihov normalan psiho-fizički razvoj. Izrazito je ugrožena i njihova socijalna pozicija i pozicija njihovih porodica, a samim tim i sigurnost društva. Podaci vezani za zloupotrebu droga ukazuju na porast procenta korisnika psihoaktivnih supstanci među mladima te sve veću učestalost korištenja više psihoaktivnih supstanci zajedno, a sve je niža dobna granica kad je u pitanju prvi kontakt s psihoaktivnim supstancama. 30% mladih svakodnevni su pušači, ali je moguće da je ovaj procenat i veći jer tokom istraživanja na ovo pitanje daju društveno poželjne odgovore.

Zlostavljanje i zanemarivanje: postalo je socijalno vidljivije, predstavlja veliki društveni problem koji pogađa kako mlade u porodicama tako i mlade u ustanovama za djecu lišenu roditeljskog staranja i mlade u ranjivim grupama. Također, 13% mladih u FBiH je kroz radno iskustvo svjedočilo nekom obliku zlostavljanja na poslu koje je ostavilo posljedice na duševno i tjelesno zdravlje njih samih ili njihovih kolega ili kolegica.

Problemi reproduktivnog zdravlja: prema rezultatima brojnih studija, učestalost seksualne aktivnosti među mladima u BiH je u porastu. U BiH u 2014. godini registrovan je 301 porođaj maloljetnica, od čega 224 u Federaciji BiH i 77 u Republici Srpskoj. Na osnovu rezultata manjih istraživanja dubinskog tipa procjenjuje se da je broj evidentiranih namjernih pobačaja znatno manji od stvarnog, uprkos postojanju obaveze prijavljivanja ovih intervencija i vođenju zdravstvene statistike.

Procjenjuje se da svake godine iskustvo s ovom vrstom medicinskog postupka ima šest do sedam hiljada djevojaka adolescentnog uzrasta, a poznato je da namjerni prekid trudnoće kod mladih predstavlja značajan prediktor za nastanak spontanih pobačaja i prijevremenih porođaja, odnosno za razvoj neplodnosti u kasnijem životnom dobu.

Svaki osmi mladi bračni par ima poteškoće sa začećem. Pravo na besplatnu umjetnu

oplodnju u okviru javnog zdravstvenog sistema teško mogu ostvariti.

Povrede: povrede mladih najčešće se dešavaju u saobraćaju, a posljedice su nepoštivanja saobraćajnih propisa i loša putna infrastruktura. Sve su češće povrede uslijed fizičkog zlostavljanja mladih, kako u porodici tako i u školi i na ulici.

Fizička neaktivnost: koja može utjecati na nepravilan razvoj tijela te nastajanje određenih deformiteta i bolesti. Oko 23% mladih se nikako ne bavi rekreativnim aktivnostima. Dodamo li tome mlađe koji se rekreativnim aktivnostima bave jednom sedmično i rjeđe od toga, dolazimo do približno 48% mladih koji ne posvećuju dovoljno brige ovim za zdravlje važnim aktivnostima. Mladi u BiH suočeni su s neodgovarajućim otežanim uvjetima za bavljenje sportom ili nekim drugim vidom fizičke aktivnosti, i to u smislu da ne postoje adekvatni tereni i igrališta, a i postojeći često nisu sigurni. Također, bavljenje određenim sportom, posebno ukoliko je riječ o profesionalnom bavljenju sportom, često podrazumijeva velika novčana ulaganja i nepremostivu prepreku za mlađe koji su u teškom imovinskom stanju.

Nepravilna ishrana: ona predstavlja neuravnoteženo ili nedovoljno uzimanje hrane, a njene direktnе posljedice su poremećaj rasta i razvoja te pojava bolesti. Utjecaj sredine i želja za privlačnim izgledom često dovode do nepravilne ishrane i posljedica koje se uslijed togajavljaju, a poseban problem predstavlja siromaštvo. Nepoznavanje kulture ishrane i pogrešne navike („brza hrana“, instant napici i sl.), negativno se odražava na zdravstveno stanje mladih.

Među najvažnijim faktorima iz okruženja koji utječu na razvoj i zdravlje mladih jesu:

- poremećaj ili pad sistema vrijednosti;
- problemi u školstvu;
- problem zapošljavanja mladih;
- siromaštvo;
- nedovoljna upućenost roditelja u stvarne potrebe njihove djece;
- otuđivanje članova porodice, nedostatak komunikacije, raspad porodice;
- slabi kapaciteti zdravstvenih usluga – ljekari nemaju dovoljno vremena za preventivni rad.

Siromaštvo i loša socio-ekonomска situacija: 7% mladih u FBiH nema ili ne zna ima li zdravstveno osiguranje, a najčešće nemaju sredstva liječiti se u privatnom sektoru.

Prema ranijim istraživanjima, tek je 40% onih koji su obavili sistematski pregled u posljednjih 12 mjeseci, a polovina od tog broja nije ga obavila kao redovnu kontrolu, već zbog određene proceduralne potrebe.

Neinformisanost mladih o posebnim zdravstvenim uslugama: Tek 11% mladih u FBiH zna da u njihovoj lokalnoj zajednici postoje zdravstvene usluge koje su posebno organizirane i specifično namijenjene samo za mlade, a svega 9% mladih je te usluge i koristilo, i to 6% njih samo jednom ili dva puta.

Nepovjerenje u javni zdravstveni sistem: Kao razloge nezadovoljstva mladi najčešće navode nedostatak povjerenja u ljekare, jer misle da je u zdravstvu najveći nivo korupcije prilikom zapošljavanja – novi medicinski kadar smatraju proizvodom nepotizma, a ne struke. Također smatraju da mlađi ljekari nisu imali dovoljno prakse u procesu obrazovanja, te nemaju povjerenja u njihovo iskustvo. Općenito su nezadovoljni i zdravstvenim osobljem te sve češćim nedostacima medicinskih materijala. Navode kako je odnos zdravstvenog osoblja često nepristojan prema pacijentima, dikriminoran i koruptivan.

5.4 Opredjeljenje „Naroda i Pravde“ u oblasti zdravstvene zaštite mladih

Odlučni smo svim mladima osigurati institucionalnu pažnju kako bi se razvijale zdrave generacije mladih

Želimo omogućiti zdravstveno osiguranje za sve mlađe i pružiti jednakost mladih u pristupu zdravstvenoj zaštiti bez obzira na statusne razlike.

Odlučni smo strateški preusmjeravati zdravstvenu zaštitu od kliničkog pristupa u preventivni pristup prema promociji zdravlja

i zdravih navika, intersektorskoj saradnji, uključivanju zajednice, aktivnom učešću mladih i razvoju individualne odgovornosti za zdravlje

Odlučnismo ulagati u nedostajuću infrastrukturu i pojačavati kapacitete zdravstvenih usluga za mlađe u skladu s potrebama mladih, u savjetovališta i posebne zdravstvene odjele za specifične zdravstvene probleme i izazove populacije mladih.

Odlučni smo provoditi konkretnu pronatalitetnu politiku

svjesni velikih demografskih izazova s kojim se susreće naša zemlja.

Narod i Pravda iskazuje političku volju za jačanje zdravstvene zaštite mladih i najavljuje sljedeće korake:

1. Promijenit ćemo i primijeniti regulativni okvir koji će osigurati jednak pristup zdravstvenoj zaštiti i jamčiti **zdravstveno osiguranje svim mladima**, bez obzira na radni/obrazovni status i mjesto prebivališta, osiguravajući svima osnovni paket zdravstvenih usluga.
2. Uspostavit ćemo **diskretna psihološka savjetovališta za mlađe**, van zdravstvenih ustanova, koja bi mladima garantirala diskreciju korištenja takvih vrsta usluga. Kreirat ćemo i provesti programe na kantonalmom i federalnom nivou, kao dio strategija prema mladima, za razvoj samopouzdanja i vještina komunikacije usklađenih s razvojnim potencijalima mladih s poremećajima mentalnog zdravlja, hroničnim oboljenjima i s potrebom za posebnom podrškom.
3. Primijenit ćemo postojeće i donijeti nove zakonske mehanizme vezane za **kontrolu duhana** i duhanskih proizvoda po uzoru na razvijene zemlje i preporuke Svjetske zdravstvene organizacije, jačat ćemo zakonske regulative o ograničenoj konzumaciji alkohola, koja bi se posebno odnosila na mlađe ljudi i slijedila Preporuku Vijeća Evrope. Insistirat ćemo na punoj implementaciji i snaženju državnog Zakona o borbi i prevenciji zloupotrebe droga, posebno na odredbama u vezi s obrazovanjem.
4. Intervenisat ćemo dodatno u obrazovnim planovima i programima u smislu **jačanja zdravstvenog odgoja** u osnovnim i srednjim školama (s naglaskom na reproduktivno zdravje, planiranje porodice, bolesti ovisnosti, mentalno zdravje mladih, alkoholizam, nasilje u porodici te zdravih stilova života itd.). Vrlo važnu podršku formalnom zdravstvenom odgoju pruža i tzv. vršnjačko obrazovanje, kojem ćemo naći mjesto u zvaničnom obrazovnom sistemu kroz podršku projektima omladinskih udruženja.
5. Ulagat ćemo u **doedukaciju zdravstvenih radnika** koja se tiče razumijevanja zdravlja mladih, s ciljem uklanjanja diskriminacionog ponašanja prema ranjivim grupama i oboljelima koji pripadaju ranjivim grupama. Podržat ćemo projekte saradnje između sektora primarne zdravstvene zaštite, zavoda za javno zdravstvo i nevladinih organizacija u oblasti promocije, edukacije i prevencije.
6. Uvrstit ćemo program zdravstvene zaštite mladih u strategije prema mladima na kantonalmom i federalnom nivou vlasti, u skladu sa zdravstvenim potrebama mladih, i dosljedno ga primijeniti.
7. Donijet ćemo odgovarajuću regulativu o **liječenju neplodnosti** biomedicinski

potpomognutom oplodnjom te osigurati da svi mladi bračni parovi imaju jednaku mogućnost ostvarivanja prava u skladu s njom.

8. Podržat ćemo projekte izgradnje odgovarajuće infrastrukture, u saradnji s lokalnim zajednicama, koja će omogućiti mladima i poticati na provođenje slobodnog vremena na **rekreativne aktivnosti** (sportske plohe, trim i biciklističke staze, šetališta, kupališta, sportski kompleksi i dr.).
9. Programski ćemo **uvezivati obrazovne sa zdravstvenim ustanovama**, s ciljem omogućavanja povremenih zdravstvenih usluga u okviru škola i fakulteta, poput sistematskih pregleda učenika i studenata i pravovremnog informisanja i reagovanja u slučajevima otkrivanja bolesti.

6. SPORT, KULTURA I SLOBODNO VRIJEME MLADIH

6.1 Uvod

Sport i kultura u BiH su u nezavidnom položaju, koji karakteriše permanentna finansijska kriza i loša infrastruktura. Osim izostanka političke volje za sistemsko rješavanje problema u oblasti sporta i kulture, te decentraliziranih institucionalnih nadležnosti koje su često političkim elitama bile alibi za usporavanje razvoja, ne postoji ni strateški pristup razvoja sporta i kulture zasnovan na istraživanju stanja na terenu. Problemi i ovim oblastima uglavnom su se rješavali po principu „gašenja vatre“ kada bi sportski klubovi ili kulturne ustanove dolazile na sami rub propadanja.

6.2 Institucionalni okvir i trenutno stanje u BiH

U Bosni i Hercegovini oblast kulture je decentralizirano uređena. Ministarstvo civilnih poslova BiH nadležno je za utvrđivanje osnovnih principa koordinacije, usklađivanje planova entitetskih tijela vlasti i definsanje strategije na međunarodnom planu u oblasti kulture. Na nivou entiteta postoje ministarstva nadležna za pitanja kulture i to u Republici Srpskoj Ministarstvo prosvjete i kulture a u Federaciji BiH Ministarstvo kulture i sporta. U Federaciji BiH nadležnosti u oblasti kulture dalje su na nivou kantonalnih ministarstava. Brčko Distrikt BiH ima odjel nadležan za pitanja u oblasti kulture. Institucije kulture, nauke i umjetnosti u Bosni i Hercegovini nalaze se u teškom materijalnom, kadrovskom i organizacionom stanju i zahtjevaju značajniju podršku institucija vlasti.

Zakon o sportu na nivou BiH stupio je na snagu još u aprilu 2008. godine i rezultat je političkog kompromisa. Uz profesionalni sport i sportska takmičenja, ovaj Zakon reguliše i sportske aktivnosti i igre organizirane s ciljem unapređenja zdravlja ili rekreacije (sportska rekreacija), sportske aktivnosti organizirane za invalidna lica, odnosno organizirani školski i univerzitetski sport. U javni interes, koji definira Zakon, spadaju i slijedeći ciljevi koji se odnose na afirmaciju **amaterskog i školskog sporta** - razvijanje svijesti građana, posebno mladih, o sportu i njegovim vrijednostima, doprinos vaspitanju, obrazovanju i razvoju djece i omladine, podsticanje i afirmiranje sporta i njegovih vrijednosti, očuvanje zdravlja kao osnove svake ljudske aktivnosti, radne produktivnosti, izražavanje stvaralaštva i humanog življenja, te podsticanje sistematskog i organiziranog bavljenja sportom u slobodnom vremenu.

Poseban problem, kako smo naveli, jeste finansiranje kulturnih i sportskih institucija. Kulturne institucije samo dijelom mogu riješiti taj problem samofinansiranjem, jer nisu komercijalnog karaktera, dok dobra međunarodna praksa pokazuje da se **profesionalni sport umnogome može razvijati privatnim investicijama i komercijalnim aktivnostima**. Međutim, zakonski okvir ne potiče takvu vrstu pristupa. Zbog načina na koji zakon prepoznaje subjekte ili nosioce sportskih aktivnosti, postoji problem u njihovoј privatizaciji, odnosno privatnom investiranju u njihov razvoj. Sportski klubovi u Bosni i Hercegovini nalaze se u izuzetno teškoj finansijskoj situaciji i u ulazak privatnog kapitala u njih mnogi vide kao jedini spas. Zemlje u okruženju već glasno najavljuju pripremame za privatizaciju sportskih klubova. U BiH takve inicijative sporadično su se javljale i brzo su utihnule.

6.3 Potrebe mladih

Mladi u BiH, prema posljednjim istraživanjima, svoje slobodno vrijeme provode uglavnom u kući. Približno 11% mladih najmanje tri do pet puta sedmično ili svaki dan posjećivalo je kladionice/kockarnice. Svaka deseta mlada osoba u BiH, u periodu vršenja istraživanja, posjećivala je kulturne događaje.

Mladi uglavnom smatraju da su sportski, kulturni i drugi sadržaji za mlade poprilično nedostupni jer su, ako ih i ima, skupi, a da u manjim sredinama najčešće i ne postoje. Centri za mlade prava su rijekost, infrastruktura i javna igrališta za sport su zapušteni, a praksa da se na javnim površinama (recimo, u parkovima) instaliraju sprave za vježbanje u BiH tek zaživljava i ide sporo.

Istraživanja pokazuju kako su mladi najnezadovoljniji podrškom nižih nivoa vlasti **da sami učestvuju u kreiranju kulturnih sadržaja**, kao i sportskih sadržaja. Mladi su nezadovoljni podrškom lokalne vlasti razvoju sporta generalno, te nastavom fizičkog/tjelesnog odgoja u školi, odnosno na fakultetu, koje pohađaju (43 %).

Neuređenost u oblastima sporta i kulture predstavlja izravno **zapostavljanje mladih talenata**. Ne postoji strateško promišljanje ili se u praksi ne realizira, već se sve svodi na ad hoc pojedinačne, parcijalne, kulturne i sportske aktivnosti za mlade, koje su najčešće kratkog trajanja. Ne postoji programski pristup institucija vlasti i ministarstava temama kulture, sporta i slobodnog vremena mladih. Onemogućeno je praćenje učinkovitosti

postojećih vladinih mjera. Nedostaju i odgovarajući kapaciteti za oblasti kulture, sporta i slobodnog vremena mladih. Samo u bogatijim općinama omogućava se korištenje objekata i infrastrukture za aktivnosti prema mladima u oblasti sporta, kulture i slobodnog vremena. U većini gradova nedostaju resursi i infrastruktura kao što su sportski tereni, oprema, domovi mladih, a tamo gdje i postoje primjetna je nedovoljna dostupnost široj populaciji mladih. Također, mladi su nedovoljno informisani o svim programima i servisima u oblasti kulture, sporta i slobodnog vremena koji postoje za njih.

6.4 Opredjeljenje Naroda i Pravde u oblasti kulture, sporta i slobodnog vremena mladih

Odlučni smo afirmirati amaterski i omladinski sport u BiH

Vidimo afirmaciju i razvoj školskog i amaterskog sportka kao ključnu za direktno i indirektno rješavanje nekoliko akutnih problema sa kojima se mladi u BiH suočavaju. Pod jedan, bavljenje sportom utječe na zdravlje mladih ljudi, drugo, ono stvara radne navike, treće, kvalitetnije ispunjava slobodno vrijeme, i četvrto, mijenja suštinski odnos prema sportu koji nije isključivo profesionalni i takmičarski.

Odlučni smo zakonski omogućiti privatne investicije u sportske klubove

svjesni činjenice da su sportski kolektivi u izuzetno teškoj situaciji i da im povremene budžetske stimulacije dugoročno ne mogu riješiti probleme i prepreke u razvoju.

Odlučni smo podržati kulturne sadržaje specifično namijenjene mladima

Uz puno učešće mladih ljudi u kreiranju i provođenju takvih projekata.

Narod i Pravda iskazuje političku volju za unapređenje sporta, kulture i slobodnog vremena mladih i najavljuje sljedeće korake:

1. Donijet ćemo novi zakonski okvir koji će **jasnije propisati status sportskih društava i omogućiti privatne investicije u bh. sport**, s ciljem omogućavanja dugoročnog razvoja i omogućavanja mladih ljudima adekvatne uslove za bavljenje sportom i izgradnju sportskih karijera. Prema izjavama sportskih radnika, čelnika i navijačkih grupa iz svih krajeva BiH, koje su mediji zabilježili proteklih godina, postoji raspoloženje i visok stepen saglasnost za zakonsko omogućavanje privatizacije

sportskih klubova. Postoje i raspoloženi domaći i međunarodni investitori, pa i skupine navijača koji bi željeli biti akcionari svojih klubova. Precizno definirana i strogo kontrolirana privatizacija sportskih klubova i njihov oporavak podigli bi kvalitet sportskih predstava, povećalo bi se interesovanje sportske publike i ozbiljnih sponzora, država bi se finansijski rasteretila a motivacija mladih ljudi za bavljenje profesionalnim sportom, zbog većeg izgleda kako za kolektivni tako i za lični uspjeh, neupitno bi rasla.

2. Inicirat ćemo donošenje **jednistvenog državnog programa razvoja amaterskog sporta** (uvažavajući nadležnosti entitetskog i kantonalnog nivoa za implementaciju) u kojem bi osnovne i srednje škole, kao državne institucije, u partnerstvu sa privatnim školama sporta, zajednički radile na provođenju programa. Ti programi bi bili obavezujući za sve osnovnoškolske i srednjoškolske institucije, i bili bi usmjereni na pravilan razvoj antropometrijskih i motoričkih sposobnosti djece u odnosu na njihovu dob. U izradi programa bit će angažirani predstavnici struke, i bit će zasnovan na standardima neophodnim za procjenu antropometrijskih i motoričkih sposobnosti djece, s periodičnim mjeranjima napretka.
3. Donijet ćemo poseban **program podrške razvoju kulturnih sadržaja prilagođenih mladima**, kao dio strategija prema mladima na kantonalnom i federalnom nivou, te inicirati donošenje takvog programa u okviru strategije prema mladima na državnom nivou, čije je donošenje također jedan od ciljeva na političkoj agendi „Naroda i Pravde”.

IZVORI

1. Oblast „Borba protiv korupcije“ bazirana je na smjernicama dokumenta „Strategija za borbu protiv korupcije Bosne i Hercegovine 2015 – 2019“, koju je Vijeće ministara BiH usvojilo 7.5.2015. Link: <http://apik.ba/zakoni-i-drugi-akti/strategije/default.aspx?id=412&langTag=bs-BA>
2. Rani i predškolski odgoj i obrazovanje, službena internetska stranica Evropske unije, dostupno na: https://ec.europa.eu/education/policies/early-childhood-education-and-care_hr
3. Informacija o implementaciji Platforme za razvoj predškolskog odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini za period 2017 – 2022. za 2020. godinu, Ministarstvo civilnih poslova BiH, dostupno na: http://mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-strate%C5%A1ki/Informacija_o_implementaciji_Platforme_za_razvoj_predskolskog_odgoja_i_obrazovanja.pdf
4. Situaciona analiza o položaju djece u Bosni i Hercegovini, UNICEF, mart 2020. str. 14. Dostupno na: <https://www.unicef.org/bih/media/4966/file/Situaciona%20analiza%20o%20polo%C5%BEaju%20djece%20u%20Bosni%20i%20Hercegovini.pdf>
5. Objavljeni rezultati PISA testiranja za BiH, Zvanična stranica UNICEF-a za BiH, dostupno na: <https://www.unicef.org/bih/pri%C4%8De/objavljeni-rezultati-pisa-testiranja-za-bih>
6. Zvanični poredak univerziteta dostupan na: <https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2022>
7. Prioriteti za razvoj visokog obrazovanja u BiH za razdoblje 2016.-2026 (dostupno na: http://mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Va%C5%BEeni_dokumenti/Va%C5%BEeno-Strategije/Prioriteti_za_razvoj_visokog_obrazovanja_u_BiH_za_period_2016-2026,.pdf)
8. Zakon o radu Federacije Bosne i Hercegovine, Službene novine Federacije BiH, broj: 26/16 i 89/18
9. Analiza radnog zakonodavstva u Bosni i Hercegovini sa posebnim osvrtom na prava žena u radnom odnosu, Vaša prava BiH, 2016, Sarajevo
10. Ljudska prava u poslovnom sektoru u BiH, Institut za razvoj mladih KULT u saradnji s Udruženjem poslodavaca FBiH, uz podršku Evropske Unije, 2019, Sarajevo : <http://www.upfbih.ba/uimages/Metodologija20za20izradu20Povelje.pdf>
11. Radnička prava zaposlenih u državnoj službi Bosne i Hercegovine, entiteta FBiH i RS, Distrikta Brčko, kantona u FBiH i općina regulisana su posebnim zakonima i kolektivnim ugovorima koji predviđaju znatno širi obim prava i zaštite.
12. Karamehić – Abazović M. - Pepić A. (2019), PRAVA ŽENA ZAPOSLENIH U TRGOVINI U BOSNI I HERCEGOVINI - straživanje na području sarajevske i banjalučke regije, Westminster fondacija za demokratiju, Sarajevo
13. Opći pravci i prioriteti za provođenje vanjske politike Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo Bosne i Hercegovine, Broj: 01-645-30/03, Sarajevo, 26. mart 2003. godine, dostupno na: http://www.mvp.gov.ba/vanjska_politika_bih/osnovni_pravci_vanjske_politike_bih/?id=2
14. Strategija vanjske politike Bosne i Hercegovine 2018-2023., Predsjedništvo Bosne i Hercegovine, Broj:

01-50-1-936-27-1/18, Sarajevo, 13. marta 2018. godine, dostupno na: <http://www.predsjednistvobih.ba/vanj/?id=79859>

15. Mišljenje Komisije o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropskoj uniji, Brisel, 29.05.2019. dostupno na: <https://europa.ba/wp-content/uploads/2019/06/Misljenje-Komisije-o-zahtjevu-Bosne-i-Hercegovina-za-%C4%8Dlanstvo-u-Evropskoj-uniji.pdf>
16. Takozvani Kopenhaški kriteriji za pristupanje EU (Evropsko vijeće, Kopenhagen 1993, Madrid 1995), dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/acccession_criteria_copenhagen.html?locale=hr
17. Inicijativa M1 Prava za mlade, Institut za razvoj mladih KULT, 2014., Sarajevo
18. Fondacija „Friedrich Ebert Stiftung“, Studija o mladima BiH“, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/15288.pdf>, 2018/2019
19. „Na putu ka politici prema mladima FBiH“ - analiza stanja i potreba mladih u Federaciji Bosne i Hercegovine, Institut za razvoj mladih KULT i Ministarstvo kulture i sporta FBiH, 2013., Sarajevo
20. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, podaci za period 2020/2021

KONTAKT

E: info@narodipravda.ba

T: 033 860-860

A: Hakije Kulenovića 12

Narod i Pravda stoji na novim osnovama političkog djelovanja – proaktivnoj transparentnosti, moralu i političkoj etici, te beskompromisnoj borbi protiv korupcije i privatizacije državnog aparata. Pokazujemo spremnost na konstruktivnu saradnju i zdrav unutrašnji dijalog, ali bez političkog potkusurivanja i trgovanja državnim institucijama, odlučni da se suprotstavimo svakom vidu prijetnji po našu domovinu.